

ARCHAEOLOGIA BELGICA

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen
Jubiläum 1964

J. MERTENS

ARCHAEOLOGIA BELGICA

ENKELE BESCHOUWINGEN OVER LIMBURG
IN DE ROMEINSE TIJD

OVER LIMBURG

IN DE ROMEINSE TIJD

BRUSSEL

Nationale Dienst voor Opgravingen

1964

DRUCKERIJ: L. VAN DER VLIET, BRUSSEL

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen
Jubelpark 1,
Brussel 4

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Études et rapports édités par le
Service national des Fouilles,
1, Parc du Cinquanteaire,
Bruxelles 4

ARCHAEOLOGIA BELGICA

75

J. MERTENS

ENKELE BESCHOUWINGEN OVER LIMBURG IN DE ROMEINSE TIJD

BRUSSEL,
Nationale Dienst voor Opgravingen,
1964

1881

25

ARCHAEOLOGIA BELGICA

ARCHAEOLOGIA BELGICA

Studies en verslagen uitgegeven door de
Nationale Dienst voor Opgravingen
Jubelpark 1,
Brussel 4
J. MERTEENS

ARCHAEOLOGIA BELGICA

ENKELDE BESCHOUWINGEN

OVER LIMBURG

IN DE ROMEINSE TIJD

BRUSSEL,
Nationale Dienst voor Opgravingen,
1964

© Nationale Dienst voor Opgravingen, Brussel

ENKELE BESCHOUWINGEN OVER LIMBURG IN DE ROMEINSE TIJD

De hiernavolgende nota was oorspronkelijk bedoeld als een korte bijdrage in een meer algemeen werk dat aan de provincie Limburg zou worden gewijd. Daar, om uiteenlopende redenen, dit opzet niet werd verwezenlijkt, geven wij hier het gedeelte dat de geschiedenis en de archeologie van de provincie gedurende de Romeinse bezetting behandelt. Het is geen volledig historisch overzicht, noch een archeologische inventaris of bibliografisch repertorium. Het is een bondige schets, waarin enkele lijnen zijn aangeduid doch waaraan nog vele bijzonderheden en beschouwingen kunnen worden toegevoegd. Wij hebben tevens van de gelegenheid gebruik gemaakt om hier enkele resultaten van de jongste opgravingen en vondsten te vermelden en om, voor de eerste maal, een nauwkeurig topografisch plan van de stad Tongeren te publiceren.

*
* *

De geschiedenis van Limburg tijdens de eerste eeuwen van onze tijdrekening wordt rechtstreeks beïnvloed door de geografische ligging van de provincie in het meer algemene kader van de administratieve en politieke toestand van de streek: sedert het midden van de 1^e eeuw v. Chr. was dit gebied immers ingeschakeld in het grote Romeins Imperium en deelde het diens politiek en economisch leven. Door zijn ligging dicht bij de noordelijke rijksgrens werd zijn historische ontwikkeling bovendien beïnvloed door het militaire karakter van het nabijgelegen grensgebied waarvoor het de rol van achterland en bevoorradingsbasis vervulde (1).

De bodemgesteldheid van de provincie drukte hierop natuurlijk haar stempel: we merken een duidelijke tegenstelling tussen het zandige en eerder onvruchtbare noorden en het rijke zuidelijke Haspengouw met zijn uitgesproken landbouwkarakter. Tussen beide ligt de hoofdplaats Tongeren, de stad die als schakel fungeert, noord en zuid door een groot aantal wegen verbindt en het economisch, cultureel en zelfs godsdienstig centrum van romeins Limburg uitmaakt. Deze eenheid in de verscheidenheid is één van de voornaamste kenmerken van de provincie gedurende de romeinse bezetting.

*
* *

(1) Zie voor Limburg in het algemeen en Nederlands Limburg in het bijzonder: H. HARDENBERG, *De Romeinse tijd* (Limburg's Verleden, I), Maastricht, 1960, blz. 117-164; zie verder P. DE SCHAEZEN, *De Romeinen in Haspengouw*, in *Limburgs Haspengouw*, 1951, blz. 47-75.

AFB. 1. Luchtfoto van Tongeren, vanuit het noord-westen.

(Foto Min. Landsverded.)

Wanneer Caesar in 57 v. Chr., om de pas veroverde gebieden van Zuid-Gallië, waarvan hij stadhouder was te vrijwaren, de federatie van de Belgische stammen te Rome als een aanvalswapen afschildert en van deze gelegenheid gebruik maakt om de noordelijke gebieden binnen te vallen, komen de Limburgers voor de eerste maal in betrekking met Rome. De Eburonen die deze streken bewoonden waren één van de voornaamste noordgallische volkeren; samen met enkele andere stammen — Condrusi, Caeronesi, Paemani konden zij, volgens de cijfers van Caesar zelf, 40.000 soldaten op de been brengen ⁽¹⁾. Hun woongebied is, evenmin als dit van de Nervii, Atuatuca of Menapii, duidelijk te omschrijven: denkkelijk waren ze gevestigd in het gebied dat zich uitstrekt ten noorden van het Ardennerwoud, van de Maasvallei tot aan de Rijn; praktisch liggen zowel Belgisch als Nederlands Limburg hierin vervat, alsmede Luiks Haspengouw en het Condroz-plateau ⁽²⁾.

Hun hoofdplaats was Atuatuca ⁽³⁾, te onderscheiden van het *oppidum* van de *Atuatuca* — Hastedon bij Namen ⁽⁴⁾? — en waarvan de juiste ligging nog steeds omstreden is; van de vele veronderstelde plaatsen schijnen Limbourg (bij Verviers) — steunend op de tekst van Caesar — en Tongeren — omwille van de traditionele benaming *Atuatuca* — de meeste kans te hebben ⁽⁵⁾.

De verovering van het gebied door de Romeinse legioenen kende hoogten en laagten. In 57 reeds sluiten de Eburonen een overeenkomst af met Rome en de betrekkingen blijven, tot 55, eerder vriendschappelijk; de bevoorrading van het Romeinse leger speelde hierbij een zekere rol en de beide Eburonen-koningen Ambiorix en Catuvolcos wisten uit deze toestand munt

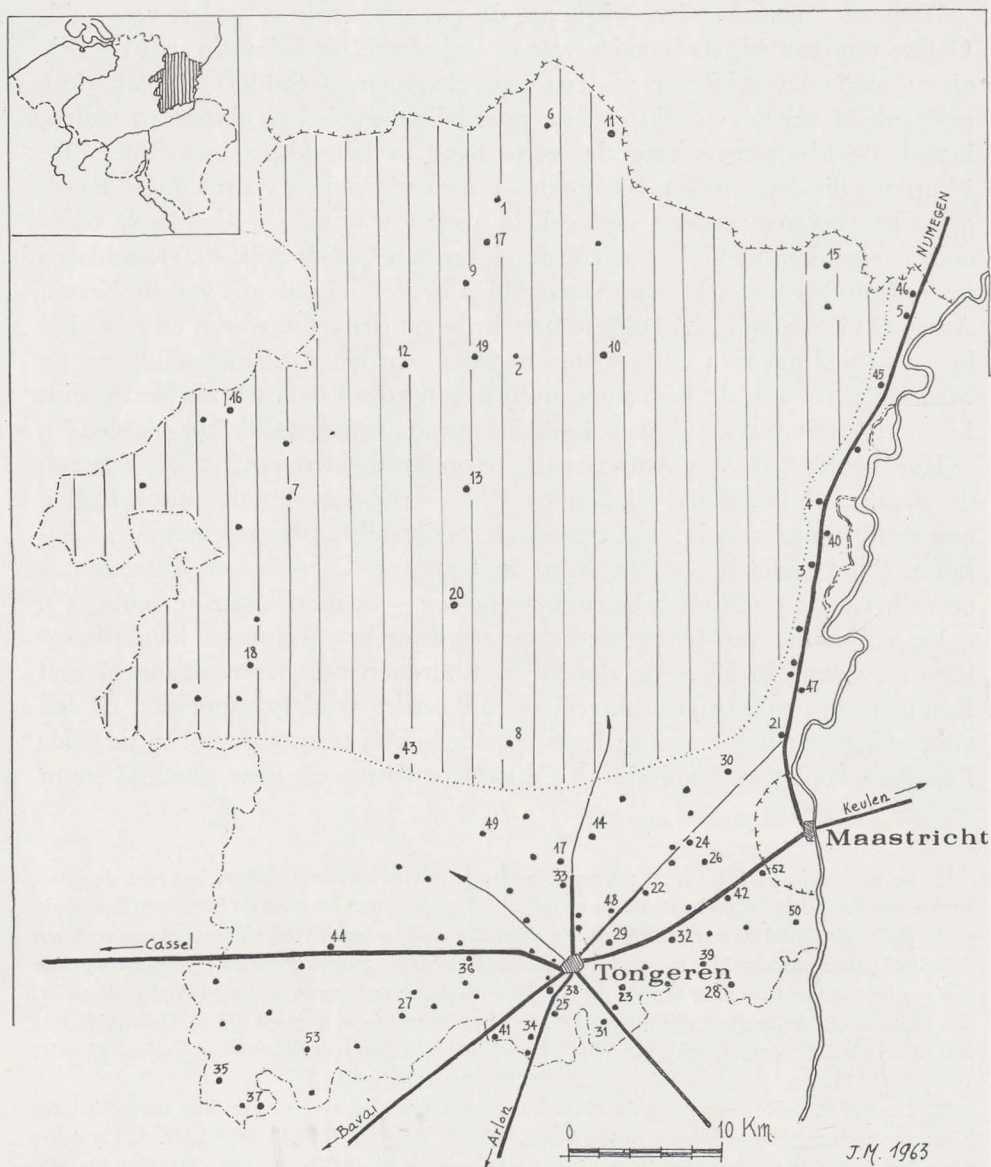
(1) CAESAR, *Bello Gall.* II, 4, 10; Caesar noemt ze alle Germanen. Vergeleken met de getalsterkte van de andere Belgische stammen en rekening houdend met het door de Eburonen bewoonde gebied, wijst dit aantal op een tamelijk dichte bewoning; we mogen hierbij niet uit het oog verliezen dat gans Limburg en misschien meer nog het zandige Kempische gebied, gedurende de vóór-Romeinse tijd een belangrijke bewoning kende; de talrijke grafvelden, gedurende de jongste tijd onderzocht, zijn hiervoor een duidelijk bewijs; Cfr. B. H. STOLTE, *Brabant in de Romeinse tijd*, in *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen*, II, 1961, blz. 17; G. BEEX, *Noord-Brabant in de Romeinse tijd*, *Brabants Heem* V, 1953, blz. 134.

(2) Hoewel ze beide oevers van de Maas bewonen, schijnt het zwaartepunt van het gebied der Eburonen toch gelegen te hebben tussen Maas en Rijn: CAESAR, *B.G.* V, 24, 4; cfr. A. GRISART, *César dans l'est de la Belgique: les Atuatuques et les Eburons*, *Les Études Classiques* XXVIII, 1960, blz. 145-146; B. H. STOLTE, *o.c.*, blz. 12-13; W. H. T. KNIPPENBERG, *Romeinse uigen in Noord-Brabant*, *ibid.*, blz. 38.

(3) CAESAR, *B.G.* VI, 32, 3-4.

(4) Cfr. A. GRISART, *o.c.* blz. 150-160 met uitvoerige bibliografie; men denkt voor het *oppidum* *Aduatucorum* eveneens aan Namen, Hoei (Mont-Falhize), Luik. Cfr ook R. MULLER, *Oppidum Atuatuorum, Gymnasium* (Heidelberg), 1954, blz. 326-339; RICE HOLMES, *Caesar's Conquest of Gaul*, blz. 371-384.

(5) Het is onmogelijk, in het bestek van deze korte nota, op het ingewikkelde probleem van de lokalisatie van het *Atuatuca Eburonum* nader in te gaan; vgl. hieromtrent A. GRISART in *Les Études Classiques* XXVIII, 1960, blz. 188-193; A. WILMOTS, *Zou Atuatuca Eburonum niet te situëren zijn te Berg-bij-Tongeren?*, *Limburg* XL, 1961, blz. 204-210 en *Gaule*, 1963 n° 21-23; N. FRANÇOIS, *Atuatuca, oppidum gallo-romain*, *Chron. Arch. P. Liège* XLVIII, 1957, blz. 3; J. WOLMOND, *Is Tongeren het Atuatuca Eburonum?*, *Limburg* XXXVIII, 1959, blz. 95-99; z.o. *Maasgouw* LXXII, 1953, blz. 33-46 en 129-136; *Limburg* XXXII, 1953, blz. 181-184 en XXXIII, 1954, blz. 29-36.

AFB. 2. Romeinse vindplaatsen in Limburg.

Achel 6, Berg 29, Beringen 7, Bitsingen 28, Bommershoven 36, Brustem 44, Diepenbeek 8, Diets-Heur 31, Dilsen 4, Eben-Emaal 50, Eisden 3, Eksel 9, Ellikom 10, Gellik 30, Hamont 11, Hechtel 12, Heers 27, Helchteren 13, 's Herenelderen 48, Hoeselt 14, Jeuk 53, Kessenich 46, Koninksem 38, Kortessem 49, Lanklaar 40, Lauw 34, Maaseik 45, Membruggen 22, Millen 32, Molenbeersel 15, Montenaken 35, Neerharen 21, Neerpelt 1, Nerem 23, Oostham 16, Ophoven 5, Paal 51, Peer 2, Rekem 47, Riemst 42, Rosmeer 24, Rukkelingen 39, Rutten 25, Schalkhoven 17, Schulen 18, Sint-Huibrechts-Herk 33, Sint-Lambrechts-Herk 43, Vlijtingen 26, Vorsen 37, Vroenhoeven 52, Wijchmaal 19, Wouteringen 41, Zonhoven 20.

te slaan; ze wachtten hun uur af. Caesar onderwierp ondertussen de ene stam na de andere; na de *Atuatuci* te hebben uitgeroeid richt hij zich, om een prestigekwestie, naar Engeland; doch ongunstige omstandigheden dwingen hem de winter 54/53 op het vasteland door te brengen. Hij verspreidt zijn legioenen over Noord-Gallië ⁽¹⁾; het XIVe legioen, gedeeltelijk samengesteld met rekruten uit Noord-Italië ⁽²⁾, wordt bij de Eburonen geleverd, waar Ambiorix de nodige bevoorradings belooft en Caesar zelfs aan de grens van zijn grondgebied ontvangt. Doch het is alles slechts schijn.

Sabinus en Cotta, die hun kamp hadden opgeslagen bij deze volksstam (ditmaal waarschijnlijk Tongeren of de onmiddellijke omgeving) ⁽³⁾ worden

(1) De lokalisatie van deze kampen, inzonderheid van deze welke normaal in onze streken zouden kunnen gezocht worden, blijft steeds een raadsel en dit niettegenstaande de talrijke toponymisch betuigde *Camps de César*; uit de tekst van Caesar (*B.G.* V, 24, 1-7) is in talrijke studies gehaald wat er uit te halen is en zelfs méér: cfr. C. JULIAN, *Histoire de la Gaule*, III, blz. 388-398; A. GRISART, *o.c.*, blz. 171-193 met bibliografie. Archeologisch is het probleem onopgelost en het blijft vooralsnog één van de raadsels voor onze nationale oudheidkunde: G. VAN DEN ABELEN, *Quatre enigmes de l'occupation romaine en Belgique*, *Rotary International* van 19.1.1963, blz. 1898-1899; z.o. J. MERTENS in *Helinium* II, 1962, blz. 179-180.

(2) CAESAR, *B.G.* VI, 32,5 en V, 24,4-5, «*unam legionem, quam proxime trans Padum (van uit Rome gezien) conscripserat, et cohortes V in Eburones quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catuolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculeum Cottam legatos praeesse iussit*».

(3) Deze lokalisatie blijft, evenals deze van de oudere legioenkampen, sterk omstreden (z. blz. 7, nota's 4, 5 en blz. 9, n. 1). Nergens in de tekst van Caesar vinden we het bewijs dat het *Atuatuca*, waar Sabinus en Cotta hun kamp opsloegen, dezelfde plaats zou zijn als het *Atuatuca Eburonum*, hoofdplaats van deze stam. Het tegenovergestelde zou eerder te vermoeden zijn daar de Romeinen niet de gewoonte hadden hun legerseenheden te plaatsen midden een nederzetting van de inheemse bevolking. Vermits het kerngebied van de Eburonen zich uitstrekte tussen Maas en Rijn, *B.G.* V, 24,4, is het best mogelijk dat Caesar buiten dit gebied is gebleven (*contra*: A. GRISART, *o.c.*, blz. 188-189), het is te zeggen aan deze zijde van de Maas. In boek VI, 32, 2-4, waar de troepenbewegingen van 53 worden beschreven, laat Caesar zelfs doorschemeren dat hij niet van plan was het grondgebied (kernland) van de Eburonen te schenden; daarom brengt hij de tros van het leger over naar *Atuatuca*, op dezelfde plaats waar, een jaar voordien, Sabinus en Cotta waren aangevallen; Caesar geeft hier blijk van een zeer realistische houding, hij is helemaal niet bijgelovig en brengt het nieuw gelichte XIVe legioen terug naar dezelfde plaats waar het eerste volledig werd uitgemoord! Hij heeft slechts het praktisch voordeel voor ogen: daar een gedeelte van de verschansingen van het vroegere kamp nog overeind staan, wordt de arbeid van de soldaten voor het in orde brengen van de versterking, in grote mate verlicht. De enige topografische aanduiding welke Caesar verstrekt is dat dit *Atuatuca* «ongeveer» in het centrum ligt van het gebied der Eburonen «*hoc fere est in mediis Eburonum finibus*» (*B.G.* VI, 32, 4) een gebied dat zich uitstrekt van de Dijle tot aan de Rijn; Caesar verklaart zelf de naam van de plaats (*ibid*): «*id (Aduatuca) castelli nomen est*»: dit zinnetje kan op verscheidene manieren vertaald en geïnterpreteerd worden: «*dit is de naam van de versterking* (van de Eburonen)», doch ook «*dit is de (inlandse) benaming voor versterking*»; we mogen niet vergeten dat Caesar hier inlichtingen mededeelt welke hij heeft vernomen uit de mond van gevangenen: z. A. GRISART, *o.c.*, blz. 198-199.

Globaal gezien zouden we aldus in de geschiedenis van de Romeinse bezetting, met vier onderscheiden *Atuatuca* af te rekenen hebben: *Atuatuca Atuatucorum*, *Atuatuca Eburonum*, *Atuatuca* (kamp van Sabinus en Cotta) en *Atuatuca Tungrorum*, het latere Tongeren dat in de keizertijd deze benaming

in een hinderlaag gelokt en gans het legioen wordt uitgeroeid ⁽¹⁾; Ambiorix smeedt het ijzer terwijl het heet is en brengt ook de andere stammen tegen de Romeinse legioenen in het harnas. Caesar kan nog net op tijd de ramp vermijden; hij zal zijn XIVe legioen wreken en zweert de ondergang van de Eburonenleider. Jarenlang woedt de guerillaoorlog; jaar na jaar wordt het land der Eburonen platgebrand; het gebied wordt omsingeld, Ambiorix afgezonderd ⁽²⁾; de oude koning Catuvolcos kan het adembenemende rythme niet volgen en pleegt zelfmoord. Ambiorix ontsnapt steeds aan Caesars wraak; hoewel van georganiseerd verzet geen spraak kan zijn, toch oefent de onvindbare held een sterke invloed uit op de weerstandsgedachte van de bevolking.

In mei 51 voert Caesar een laatste wraaktocht uit die, hoewel hij geen beslissing brengt, toch de uiteindelijke verovering van Noord-Gallië betekent.

*
* *

En een nevel bedekt voortaan de geschiedenis van deze gewesten waarover de officiële geschiedschrijving geen overwinningen te melden had... Om dringende redenen naar Rome geroepen, laat Caesar het bestuur van het veroverd gebied aan zijn legaten over; heel rustig schijnt ondertussen de toestand blijkbaar niet geweest.

In 40 v. Chr. wordt Gallië toegewezen aan Octavianus, de latere keizer Augustus, en vanaf dit ogenblik treden onze gebieden terug in het licht van de geschiedenis. De plaatselijke organisatie van het land berustte in de handen van Agrippa, Augustus' voornaamste medewerker. Weinige bijzonderheden zijn ons van dit bestuur bekend, hoewel we weten dat aan het wegennet bijzondere aandacht werd geschonken. Van 16 tot 13 v. Chr. verbleef Augustus zelf in Gallië, samen met zijn stiefzonen Tiberius en Drusus: de inrichting van het achterland werd aangepast aan de algemene

droeg. De vraag is nu, welke is de verhouding tussen de beide laatste *Atatucaes*; geen enkele tekst licht ons hierover in; tijdens de opgravingen in 1961 en 1963 te Tongeren ondernomen (zie *Archeologie*, 1961, blz. 520 en *id.*, 1963, blz. 67) werden gedeelten van drie grachten, ouder dan de eerste stadsomheining (cfr. *infra*) aangesneden: deze grachten, gelegen in de noord-west en de zuid-west sector van de stad, liggen *extra muros*: de oudste grachten werden, blijkens het gevonden vaatwerk reeds gevuld in het begin van de eerste eeuw n. Chr. De meest belangrijke aanduiding schijnt deze te zijn van een rechtlijnige, zuiver noord-zuid gerichte gracht, welke te volgen is op een lengte van ongeveer 200 m en zich uitstrekt op de grens van Tongeren-Koninksem. Vooralsnog is geen verdere datering voor de aanleg van deze gracht te bepalen, doch het is wel opvallend dat de oudste archeologische getuigen van de stad Tongeren — o.a. de *Avauca*-muntjes en de vroegste terra sigillata in deze omgeving te zoeken zijn. Het is te hopen dat verder onderzoek in deze sector nieuwe inlichtingen zal verstrekken over het probleem van de vroegste bewoning van Tongeren.

(1) CAESAR, *B.G. V*, 37-38; J. BREUER, *La Belgique romaine*, 1944, blz. 19-20; A. GRISART, *o.c.*; C. JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, III, blz. 383 v.; J. J. HATT, *Histoire de la Gaule romaine*, 1959, blz. 54-55; A. W. BYVANCK, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, 1949, blz. 91-93.

(2) Zie H. HARDENBERG, *o.c.*, blz. 119.

romeinse politiek, waarvan hoofddoel op dit ogenblik nog was het afronden van het Rijk in het noorden door de verovering van Germanië ⁽¹⁾.

Limburg behoort, sedert de nieuwe administratieve indeling ingevoerd door keizer Augustus in de jaren 16-13, tot de *civitas Tungrorum* die als deel van de provincie *Gallia Belgica* zich over gans het Maasgebied uitstrekt, een gedeelte van het huidige Nederlands Limburg en ten noorden, het oude Toxandrië tot aan de Maas, omvat ⁽²⁾.

De inrichting van het gebied blijft vooralsnog militair en het is vanuit dit oogpunt dat de stichting van de «stad» Tongeren als administratief en economisch centrum dient te worden gezien. Gelegen in een vruchtbaar gebied, aan het kruispunt van een aantal wegen, waarvan de voornaamste wel deze is welke Keulen — het Rijngebied, met Boulogne — de zeekust — verbindt ⁽³⁾, heeft Tongeren in deze vroegste periode een eerder militair dan wel economisch karakter. Hoe de stad er op dat ogenblik heeft uitgezien is moeilijk te bepalen: denkkelijk een nederzetting, zoals de oudste koloniesteden, in hout en leem ⁽⁴⁾. De verdediging bestond uit een aarden wal met palissade, door spitsgrachten beschermd: tijdens de opgravingen van 1961 werden in de noord-west sector van de stad gedeelten van deze grachten aangesneden ⁽⁵⁾. Het groeiende belang van de nederzetting als markt en verkeersknooppunt blijkt uit de aardewerkvondsten uit de eerste helft van de 1^e eeuw na Chr. en misschien ook uit de in omloop zijnde AVAVCIA muntjes ⁽⁶⁾ (afb. 3).

(1) J. J. HATT, *o.c.*, blz. 101-117; H. VON PETRIKOVITS, *Das römische Rheinland*, Köln, 1960, blz. 15-35.

(2) PLINIUS, *Nat. Hist.* XXXI, 12; H. HARDENBERG, *o.c.*, blz. 120-122; B. H. STOLTE, *Brabant in de Romeinse tijd*, blz. 12-13 en blz. 38-39; S. J. DE LAET, *De Kempen in de romeinse en de vroegmerovingische tijd*, *Brab. Heem* II, 1950, nr. 2, blz. 1-3; P. DE SCHAEZTEN, in *Limburgs Haspengouw*, blz. 49-51; A. GRISART, *o.c.*, blz. 145; H. VAN DE WEERD, *De Civitas Tungrorum*, Antwerpen, 1914.

(3) J. MERTENS, *Les routes romaines de la Belgique*, *Arch. Belg.* 33, 1957, blz. 20-22; M. E. MARIËN, *Par la chaussée Brunehaut de Bavai à Cologne*, Brussel, [1962].

(4) Tijdens de opgravingen in 1963 door het Gallo-Romeins Museum te Tongeren ondernomen, werden in de noord-oost sector van de stad, overblijfselen van dergelijke gebouwen aangesneden: *Arch.* 1963, blz. 58; gelijkaardige vaststellingen werden gedaan tijdens bouwwerken in het centrum van de stad. Cfr. Keulen (H. VON PETRIKOVITS, *Römische Rheinland*, blz. 85-97; P. LA BAUME, *Ein Töpferofen tiberischer Zeit in Köln*, *Kölner Jb. für Vor- und Frühgeschichte* VI, 1963, blz. 12-32 en P. FOLTZINGER, *Zur Lokalisierung der zweilegionsfestung «apud aram ubiorum»*, *ibid.*, blz. 23-56) of het pre-coloniale stadium van Xanten (H. HINZ, *Xanten zur Römerzeit*, 1960, blz. 18-23).

(5) *Archeologie* 1961, blz. 520; J. MERTENS, in *Helinium* II, 1962, blz. 180.

(6) P. DE SCHAEZTEN-M. VANDERHOEVEN, *La Terra Sigillata à Tongres*, I, *Bull. Inst. Arch. Liégeois* LXX, 1953-54, blz. 262; J. BREUER, *Belgique romaine*, blz. 42; F. FREMERSDORF, *Ein Gesamtfund sogenannter Aduatucker-Münzen aus Köln*, *Festschrift H. Seger*, 1934, blz. 242; G. CUMONT, in *Ann. Soc. Arch. Brux.* XXIV, 1910, blz. 188; H. VAN DE WEERD, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse Archaeologie der Nederlanden*, 1944, blz. 171; *Id.*, *L'origine de la ville de Tongres*, *Le Musée belge* XXXIII, 1929, blz. 17 v.v.; K. SCHERLING in *RE*, s.v. Tungri, kol. 1354-1355.

Op het platteland was de romanisatie in deze periode minder merkbaar ; officieel heten de bewoners van het gebied thans *Tungri*, waarbij het hier denkkelijk slechts om een naamsverandering gaat en niet om een nieuwe bevolking ⁽¹⁾ ; het gebied schijnt thans minder dicht bewoond dan vroeger :

AFB. 3. AVAVCIA-muntjes uit Tongeren.

(Mus. Tongeren).

de muntschat van Neerpelt (Herent) met zijn republikeinse munten uit de 1^e eeuw, staat waarschijnlijk in verband met de veroveringstochten van Drusus, Tiberius en Germanicus in Germanië ⁽²⁾ ; de consulaire munt uit Peer, uit de jaren 100 v. Chr. is eerder een toevalsvondst, vermengd met andere munten uit de 1^e eeuw n. Chr. ⁽³⁾.

Hoewel de Maasvallei in de loop van de eerste eeuw van onze tijdrekening een meer en meer belangrijke rol begint te spelen, blijft het romanisatieproces toch hoofdzakelijk beperkt tot de stad Tongeren welke, rond het midden van deze eeuw, een belangwekkende bloeiperiode kent. Als hoofdplaats van de *civitas Tungrorum* was zij door het Romeinse bestuur tot een grotere ontwikkeling voorbestemd, vooral sedert keizer Claudius (41-54), wanneer gans het wegennet in Noord-Gallië wordt aangepast en de stad thans een zeer belangrijk knooppunt wordt, verbonden met het zuiden (Reims-Trier), westen (Bavai en het kustgebied (afb. 5)), noorden (Nijmegen) en oosten (Keulen) ⁽⁴⁾. Binnen de oude omwalling krijgt Tongeren het uitzicht

(1) Cfr in laatste instantie : A. GRISART, *o.c.*, blz. 139-140, 143 ; W. H. T. KNIPPENBERG, *Romeinse wegen in Noord-Brabant*, blz. 38-39 ; TACITUS, *Germania* 2.

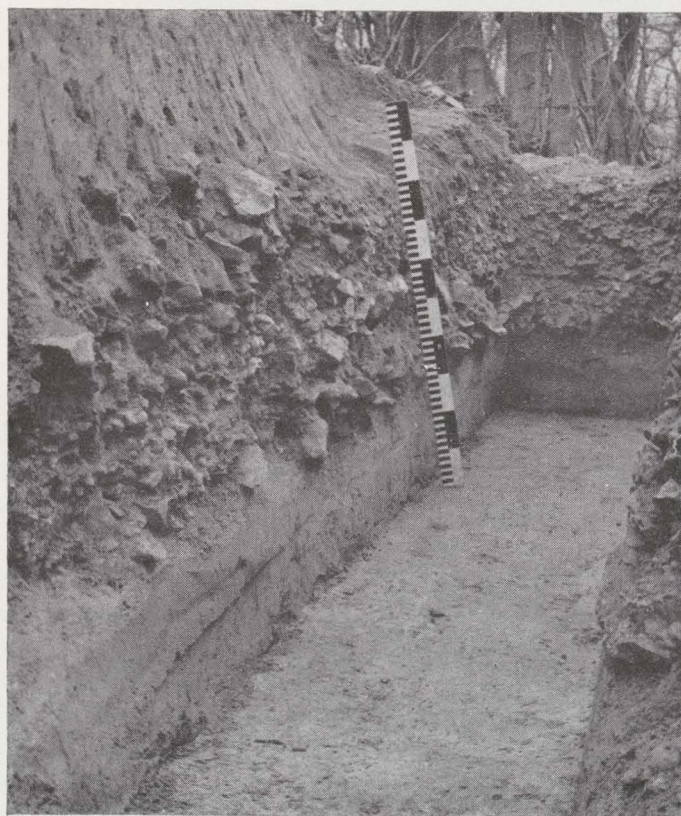
(2) G. SMITS, in *Oude Land van Loon* I, 1946, blz. 87 ; A. CLAASSEN, *ibid.* VII, 1952, blz. 151 en XII, 1957, blz. 202 ; P. ROOSENS, *Toxandria in de Romeinse en Merovingische tijden*, *Taxandria* XXXI-XXXII, 1959-60, blz. 14.

(3) A. CLAASSEN, in *Oude Land van Loon* XII, 1957, blz. 202. Voor Noord-Brabant, zie B. H. STOLTE, *o.c.*, blz. 13 ; te Kortesseem werd een bronzen munt gevonden, copie van een stuk van Nemausus-Nîmes met de beelden van Augustus en Agrippa ; dit stuk kan echter nog tot in de 1^e eeuw na Chr. reiken : A. CLAASSEN in *Limburg* XXXVIII, 1959, blz. 291.

(4) J. MERTENS, *Routes romaines*, blz. 20-22 ; B. H. STOLTE, *o.c.* blz. 16 ; A. CLAASSEN, in *Limburg* XXXVIII, 1959, blz. 291 en W. H. T. KNIPPENBERG, *o.c.*, blz. 52-53 en 64-66.

Het bekende *Itinerarium* te Tongeren gevonden wijst duidelijk op het belang van dit wegenknooppunt (M. E. MARIËN, *Par la Chaussée Brunehaut de Bavai à Cologne*, afb. 60) ; ik dank de heer Mariën die me dit cliché in bruikleen afstond. Het stuk zou uit het einde van de IIe of begin IIIe eeuw dateren (J. BREUER, *Belgique romaine*, blz. 53 ; H. VAN DE WEERD, *Inleiding*, blz. 19-20 ; *CIL* XIII, 9158 ; A. DE LOË, *Belgique Ancienne* III, blz. 51-54).

van een grootse burgerlijke nederzetting naar Romeins voorbeeld, met een regelmatig aangelegd stratennet, een forum en waarschijnlijk ook de daarbij horende tempels en openbare gebouwen ⁽¹⁾. Uit deze periode dateert misschien eveneens de aqueduct of waterleiding welke de stad van drinkwater voorzag; het geldt hier niet, zoals in Italië, een groots monument in steen, doch een eenvoudige aarden wal — het materiaal van de streek — waarvan

AFB. 5. Doorsnede van de baan Tongeren-Bavai

(© Nat. Dienst Opgr.).

(1) M. VANDERHOEVEN, *Iets over het Romeins stratennet van Tongeren, Limburg V-VI*, 1955, blz. 122-128; G. DE SCHAEZEN, *Découvertes romaines à Tongres en 1937*, *Ant. Class.* XII, 1943, blz. 37-46; F. ULRICH, *Het Romeins stadsplan van Tongeren, Oude Land van Loon XIII*, 1958, blz. 263-272 en Id., *Comparaison des plans des villes romaines de Cologne, Trèves et Tongres*, *Kölner Jb. für Vor- Frühgesch.* VI 1962/63, blz. 58-70; zie verdere bibl. bij J. MERTENS, in *Helinium* II, 1963, blz. 185, n. 39: de ontdekking, in 1963, van sommige houten gebouwen uit het midden van de 1e eeuw (*Arch.* 1963, blz. 58), gericht op het stratennet, plaatst dit laatste in dezelfde tijd. Het is opvallend dat rond het midden van de 1^e eeuw afgeweken wordt van de bestaande oriëntering, vastgesteld in de westelijke sector en in het centrum van de stad, om over te gaan tot een meer urbanistische aanleg.

het spoor, de huidige Beukenberg, nog te volgen is op een lengte van bijna 2,5 km (afb. 7) ; deze is ouder dan de eerste stenen omheining van de stad ⁽¹⁾.

Een dergelijke aanleg veronderstelt eveneens aanpassingen op het platteland, daar het bestaan, de groei en de ontwikkeling van Tongeren als bevoorradingsbasis en economisch centrum rechtstreeks afhangt van de in-

AFB. 6. De romeinse baan Tienen-Tongeren ; op de voorgrond, de tumulus van Brustem.

(Foto Min. Landsverded.).

(1) Cfr. J. BREUER-H. VAN DE WEERD, *Het oude Tongeren*, *Bull. Soc. Scient. Litt. Limb. L.*, 1936, blz. 32-33.

AFB. 5. Luchtfoto van de zone ten westen van Tongeren, met spoor van de romeinse waterleiding (Beukenberg).

(Foto Min. Op. Werken).

DISSERTATIONES

ARCHAEOLOGICAE

GANDENSES

CURANTE

S. J. DE LAET

professore ordinario in Universitate Gandensi

VOL. VIII

WALTER MEYERS

L'ADMINISTRATION DE LA
PROVINCE ROMAINE
DE BELGIQUE

DE TEMPEL

BRUGGE

1964

L'auteur du présent ouvrage donne d'abord un aperçu succinct mais complet de la géographie administrative de la province romaine de Belgique (scindée au Bas-Empire en Belgique Première et en Belgique Seconde) et de l'administration de cette province (gouverneurs, administration financière, *cursus publicus*, organisation militaire, administration des *civitates*). Il donne ensuite des listes prosopographiques aussi complètes que possible des différents magistrats, fonctionnaires et militaires qui ont exercé leurs fonctions en Belgique: *legati Augusti pro praetore*, *praesides*, *consulares*, procureurs, fonctionnaires du cens, fonctionnaires de la *Vigesima hereditatium*, fonctionnaires du *portorium*, administrateurs des domaines impériaux, fonctionnaires de la monnaie de Trèves, fonctionnaires du *cursus publicus*, fonctionnaires subalternes des différentes branches de l'administration, officiers et soldats des troupes cantonnées en Belgique et enfin les magistrats et fonctionnaires des différentes *civitates*.

L'ouvrage est illustré de 7 planches hors-texte, reproduisant quelques documents épigraphiques se rapportant à l'administration de la Belgique romaine.

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE GANDENSES

paraît vers le 1er juillet 1964.

Vol. VIII. — Walter MEYERS, L'administration de la province romaine de Belgique, 136 pp., 7 pl. Prix: 285 francs belges.

Ce dernier prix est réduit à 230 fr. pour les souscripteurs qui feront parvenir la carte ci-jointe aux Éditions DE TEMPEL, Tempelhof 37, Bruges, avant le 1er juillet 1964.

Pour rappel:

Vol. I. — J. NENQUIN, La Nécropole de Furfooz, 112 pp., 19 fig., 12 pl. Prix: 160 fr.

Vol. II. — P. LAMBRECHTS, L'exaltation de la tête dans la pensée et dans l'art des Celtes, 138 pp., 17 pl. Prix: 200 fr.

Vol. III. — E. THEVENOT, Sur les traces des Mars Celtiques (Entre Loire et Mont Blanc), 172 pp., 5 fig., 6 pl. Prix: 250 fr.

Vol. IV. — S. J. DE LAET, J. A. E. NENQUIN et P. SPITAELS, Contributions à l'étude de la Civilisation des Champs d'Urnes en Flandre, 170 pp., 225 fig., 7 pl. Prix: 290 fr.

Vol. V. — M. AMAND et I. EYKENS-DIERICKX, Tournai romain, 169 pp., 2 cartes, 15 figures dans le texte, 33 photographies en XVI planches hors-texte. Prix: 275 fr.

Vol. VI. — J. NENQUIN, Salt, a Study in Economic Prehistory, 162 pp., 11 pl., 5 cartes. Prix: 330 fr.

Vol. VII. — H. ROOSENS, Quelques mobiliers funéraires de la fin de l'époque romaine dans le nord de la France, 43 pp., 12 pl. Prix: 145 fr.

Les souscripteurs au Vol. VIII peuvent bénéficier, s'ils commandent conjointement un ou plusieurs des sept volumes précédents, des prix réduits suivants:

Vol. I: 145 fr.	Vol. II: 185 fr.	Vol. III: 200 fr.
Vol. IV: 240 fr.	Vol. V: 230 fr.	Vol. VI: 265 fr.
	Vol. VII: 125 fr.	

J. MERTENS

QUELQUES CONSIDÉRATIONS SUR LE LIMBOURG À L'ÉPOQUE ROMAINE

La présente notice était destinée, à l'origine, à un ouvrage plus général consacré à la province du Limbourg ; ce projet n'ayant pas été réalisé, il nous a paru utile de donner, séparément, le chapitre consacré à l'époque romaine.

*
* *

Englobé, dès le premier siècle av. J.-C. dans l'Empire romain, le Limbourg subit l'influence de sa position géographique : pendant des siècles, il sert d'hinterland pour la zone frontière toute proche ; surtout la ville de Tongres (fig. 1) joue un rôle économique et culturel important, reliant les régions plus sablonneuses du nord à la partie méridionale plus fertile et à caractère nettement agricole (fig. 2).

Pendant la conquête, le Limbourg, sis dans le pays des Éburons, est de théâtre des opérations de César contre Ambiorix, surtout après l'extermination, près d'*Atuatuca*, de la XIVe légion. En 51, la conquête est consommée. Depuis la réforme d'Auguste, la *civitas Tungrorum* fait partie de la province de Gaule Belgique. Tongres devient une ville coloniale, un centre économique (monnaies avec légende AVAVCIA, fig. 3), situé à un carrefour routier important (itinéraire en pierre, fig. 4 ; routes romaines, figg. 5-6) ; vers le milieu du premier siècle, un réseau urbain est aménagé, un aqueduc tracé (fig. 7). La ville subit durement le contre-coup de la révolte de Civilis ; bientôt une imposante enceinte en pierre, longue de 4.544 m, entoure l'habitat ; elle est protégée par des fossés parfois doubles ou même triples (figg. 8, 9, 10, 12) ; des portes monumentales y sont aménagées (fig. 11).

C'est l'époque de la *Pax Romana*, dont l'influence se fait également sentir dans les campagnes : nous y trouvons de nombreuses et riches villas, des agglomérations le long des routes principales, des restes d'un aménagement cadastral (figg. 13, 14, 15). Les tumuli fournissent des pièces de choix ; les divinités locales (déesses-mères : figg. 16-17 ; Vihansa : fig. 18 ; Epona : fig. 20), sont vénérées, de même que les dieux du panthéon officiel (figg. 19, 21, 22). Nombreux sont les Tongres servant dans l'armée romaine (figg. 18, 23).

Cette période de paix est troublée vers le milieu du IIIe siècle par les premières invasions barbares ; la ville de Tongres est partiellement détruite en 275-276 ; mais la réaction officielle ne se fait pas attendre : la cité est mise en état de défense par la construction d'une enceinte plus réduite, longue de 2.804 m et munie de tours circulaires, espacées de 25 m (fig. 24), ce qui ferait un total de 104 tours ! Il est difficile de préciser la date de construction de cette enceinte, qui pourrait être datée du règne de Dioclétien, mais tout aussi bien du IVe siècle.

Par la réforme de Dioclétien, la *civitas Tungrorum* est annexée à la *Germania Secunda*. Le Limbourg devient zone stratégique, du fait de la construction de quelques castella le long de la Meuse (Neerharen ?). Des groupes germaniques sont autorisés à s'établir dans la région ; c'est à Tongres que l'empereur Julien reçoit une délégation franque. La ville connaît une certaine renaissance, mais quels changements elle a subis. Les nécropoles fournissent d'intéressantes informations concernant les nouveaux rites (tombes à inhumation : figg. 25 et 26) et les nouvelles croyances : dès le IVe siècle, les Tongres possèdent leur évêque, Saint Servais ; l'influence chrétienne y semble très forte (tombeau chrétien de Tongres : figg. 27 et 28). Mais dès la fin du siècle, le centre de gravité se déplace ; la vallée mosane prend le relais et deviendra le foyer de la civilisation occidentale pendant le haut moyen âge. La chute de Cologne en 457-458 met fin à la domination romaine dans le Limbourg.

richting van het platteland. Over deze inrichting — aanleg van kadaster en bouw van villa's — zijn we echter voor deze periode archeologisch slecht ingelicht.

*
* *

Deze eerste bloeiperiode, welke meer en meer een economisch aspect aanneemt, zal echter een flinke deuk krijgen als gevolg van de opstand van Civilis in 69-70, opstand waarbij het Limburgse achterland een belangrijke rol schijnt te hebben gespeeld ⁽¹⁾. De stad Tongeren onderging de weerslag van deze woelingen: uit de zeer belangrijke brand- en afvallagen uit deze periode mogen we besluiten dat de stad grotendeels werd vernield ⁽²⁾.

Rome zag in dat de toestand zeer ernstig was geweest; nieuwe administratieve maatregelen worden doorgevoerd in '89, voorlopig beperkt tot de militaire grensgebieden.

Ook het verdedigingsapparaat van het rijk wordt volledig herzien, niet alleen langsheen de *limes* ⁽³⁾, maar ook in het binnenland ⁽⁴⁾. Denkelijk werd in deze periode het plan opgevat de stad Tongeren van een nieuwe verdediging te voorzien, thans niet meer in hout, doch volledig in steen. Met de bouw ervan werd eerst in de 11^e eeuw een aanvang gemaakt ⁽⁵⁾. Het plan was zeer groots opgevat ⁽⁶⁾ en blijkbaar had het Romeinse bestuur

(1) TACITUS, *Hist.* IV, 16 en IV, 55, 66, 79; J. J. HATT, *Histoire de la Gaule*, blz. 144-155; A. W. BYVANCK, in *Alg. Gesch. Nederl.* I, blz. 109-118.

(2) Deze brandlaag wordt zowat overal aangetroffen, zowel in het huidige centrum (op grote diepte onder de huidige grote markt) als in de noord-oost sector (z. verder); een deel van het puin werd waarschijnlijk ook buiten de muren gevoerd, daar langsheen de noordkant van de stad afval uit de 1^e eeuw ook buiten de stenen omheining werd aangetroffen. Voor de geschiedenis van deze jaren zie: P. DE SCHAEZTEN, in *Limburgs Haspengouw*, blz. 67; P. DE SCHAEZTEN-M. VANDERHOEVEN *l.c.*; H. HARDENBERG, *Romeins Limburg*, blz. 123; J. BREUER, *Belg. Romaine*, blz. 21; A. W. BYVANCK, *De opstand der Bataven, Antiquity and Survival* III, 1, 1960, blz. 15-27.

(3) A. W. BYVANCK, in *Alg. Gesch. Ned.* I, blz. 118-119; J. J. HATT, *o.c.* blz. 157-166; H. HARDENBERG, *o.c.*, blz. 124.

(4) Bv. de wachttorens van Veldhoven: W. C. BRAAT, in *Oudh. Med. Leiden* XII, 1931, blz. 21-25; P. ROOSENS, in *Taxandria XXXI-XXXII*, 1959-60, blz. 48-49 en *Id.*, *ibid.* XXX, 1958, blz. 112-115.

(5) De juiste datering van deze omheining staat nog niet vast: door sommige wordt ze in verband gebracht met de activiteit van Claudius en in het midden van de 1^e eeuw gedateerd: P. DE SCHAEZTEN, *De datering van de eerste Romeinse stenen omheining van Tongeren, Oude Land van Loon*, X, 1955 met de oudere literatuur; cfr. J. BREUER, *Remparts romains de Tongres, Arch. Belg.* 51, 1960 en M. VANDERHOEVEN, in *Limburg V-VI*, 1955, blz. 8. De opgravingen van 1961 hebben echter uitgemaakt dat de eerste stenen omheining veel later te plaatsen is, ten vroegste in het begin van de 11^e eeuw, en een datering gaande tot in de 2^e helft van de 11^e eeuw is zelfs niet uitgesloten. Wij hopen op dit vraagstuk terug te komen bij de publicatie van het verslag van de opgravingen van 1961.

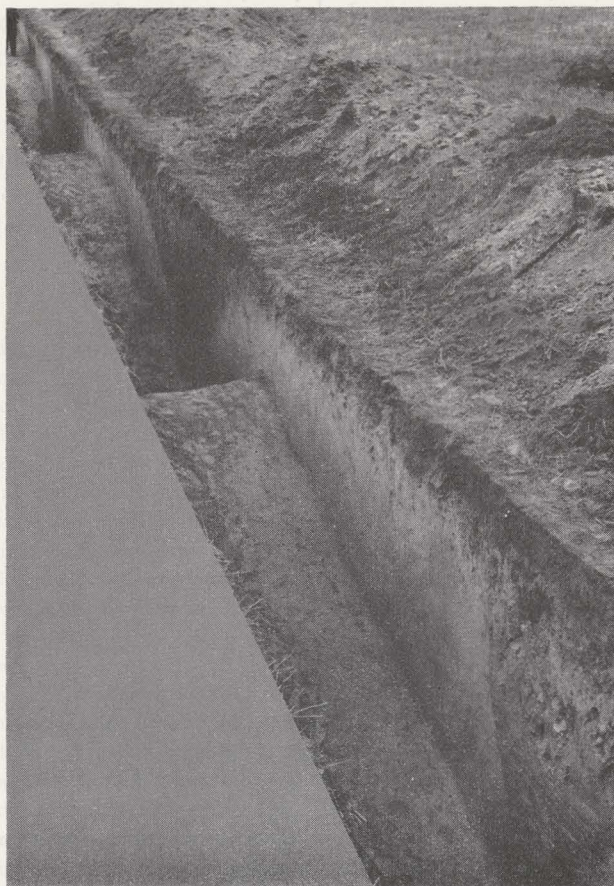
(6) Denkelijk was niet gans deze oppervalkte bewoond. De eigenlijke betekenis van de bouw van een dergelijke omheining in een periode van *Pax Romana* is vooralsnog niet duidelijk: vgl. in dit verband een belangwekkend artikel van L. HARMAND, *Le problème du rempart urbain dans les provinces occidentales de l'Empire aux deux premiers siècles*, *Act. VII Congr. Int. Arch. Class.*, Rome, 1961, III, blz. 194-202; z.o. E. WILL, *Recherches sur le développement urbain sous l'empire romain dans le nord de la France, Gallia* XX, 1962, blz. 79-101.

AFB. 8. Zicht op de zuid-westsector van de stad met de eerste stenen omheining en spoor van de driedubbele verdedigingsgracht ; boven links, de « Beukenberg ».

(Foto Min. Landsverded.).

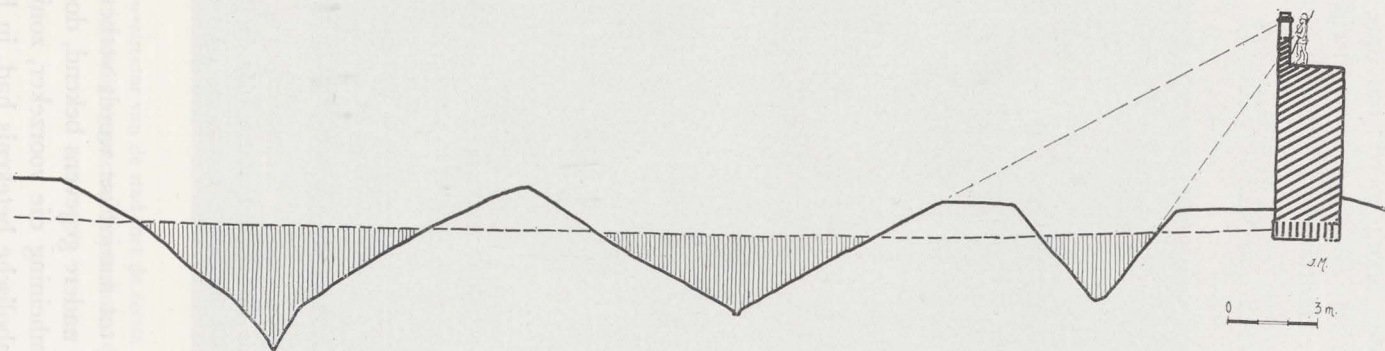
het zeer goed voor met Tongeren. Geen enkele bron vermeldt het juridisch statuut van de stad in deze tijd, waar in Noord-Gallië belangrijke administratieve hervormingen worden doorgevoerd; ten tijde van keizer Trajanus wordt Xanten als *Colonia Ulpia Trajana* gesticht terwijl Nijmegen bijzondere voorrechten verkrijgt: keizer Hadrianus sticht in het Noorden de marktplaats

AFB. 9. TONGEREN: de drie verdedigingsgrachten vóór de Romeinse stadsmuur.

(© Nat. Dienst Opgr.).

Forum Hadriani dat weldra tot *municipium* wordt verheven; voor Tongeren zijn ons desbetreffend geen nadere gegevens bekend, doch denkkelijk dient de bouw van de eerste stadsomheining die voorzeker, zoniet een militaire, dan toch een juridische en symbolische betekenis had, in het kader van de be-

AFB. 10. De drie verdedigingsgrachten vóór de Tongerse stadsmuur.

stuurshervormingen van de IIe eeuw te worden gezien ⁽¹⁾. De enige bekende naam blijft steeds *Atuatuca Tungrorum*. De nieuwe stadswal was 4544 m lang, bijna 500 m langer dan deze van de grootstad Keulen, hoofdplaats van *Germania Inferior*. De stadsmuur 2,10 m tot 2,15 m dik en door ronde torens verstevigd ⁽²⁾ volgde waarschijnlijk het tracé van de oudere omheining; in de moerassige Jekervallei was de muur op eiken palen gebouwd; ook nu beschermde één tot drie spitsgrachten (afb. 8-9-10) ⁽³⁾ — het aantal verschilt volgens de terreinomstandigheden — de stadsmuur. Waar deze door de toegangswegen wordt gesneden, verrezen monumentale poorten; één ervan, gelegen op de weg Tongeren-Tienen — de zgn. Bavaipoort — werd in de dertiger jaren opgegraven: het was een 20 m brede poort, met een dubbele doorgang door rechthoekige torens geflankeerd (afb. 11) ⁽⁴⁾. Ook in de stad heerst een drukke bouwbedrijvigheid: oudere straten worden verstevigd, nieuwe worden aangelegd; verscheidene gebouwen worden opgericht, thans voorzien van het moderne romeinse comfort, o.a. de hypokaustverwarming ⁽⁵⁾; een

(1) In verband met het statuut van de stad Tongeren wordt soms gewag gemaakt van een opschrift met de vermelding C.V.T. gevonden in Nederlands Limburg: J. BREUER, *Belgique romaine*, blz. 71; zie hieromtrent echter H. HARDENBERG, o.c., blz. 121-122 en K. SCHERLING in *RE*, s.v. *Tungr* (1913), kol. 1346; denkelijk betreft het hier de *Colonia Ulpia Traiana* (Xanten) en niet een zeer hypothetische *Colonia Ulpia Tungrorum*, waarover verder absoluut niets is bekend. Een uitvoerige uiteenzetting in verband met de administratieve maatregelen getroffen door Trajanus en Hadrianus vindt men bij J. BOGAERS, *Civitas en stad van de Bataven en Canninefaten*, *Ber. R.O.B.* X-XI, 1960-61, blz. 263-317; voor Nijmegen zie blz. 275-302; voor Xanten zie o.a. blz. 295, n. 180; een onlangs te Rijswijk ontdekte mijlpaal vermeldt een *municipium Cananefatum* dat, volgens Prof. J. Pogaers, met het oudere *Forum Hadriani* zou te identificeren zijn: *Nieuwsbull. Ned. Oudh. Bond* XVI, 1963, kol. 228-231. Cf. *Arch.* 1963, blz. 78.

(2) Voor de bouw van deze muur vgl. H. VAN DE WEERD, *Inleiding*, blz. 66-69.

(3) In de noordwest-sector, tegenover de Beukenberg, was slechts één gracht uitgegraven; denkelijk was in het moerassige zuidelijk deel geen enkele gracht aanwezig; aan de noord- en oostkant waren twee grachten; het meest volledige grachtensysteem ligt aan de westkant waar het gebied *extra muros* iets hoger ligt dan het terrein binnen de stad zelf; hier werden tijdens de opgravingen van 1963, drie verdedigingsgrachten vastgesteld: de eerste, op 5,85 m van de stadsmuur (in de as gemeten) is ong. 4 m breed en volgt getrouw het tracé van de muur en zelfs dit van de torens (zie afb. 12); de tweede ligt op 17,80 m van de muur en is 8,50 m breed, de derde, steeds evenwijdig met de andere, bevindt zich op 33,25 m en is 9 m breed; dit drievoudig grachtensysteem is zeer duidelijk op de luchtfotos waar te nemen (afb. 8). Wij hebben deze ontdekking voor het eerst medegedeeld op een lezing gehouden in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren op 9 mei 1962; het is dus onjuist wanneer in de pers (art. van Y. G(raff) in *La Libre Belgique* van 24.10.63) deze ontdekking als een recente vondst aan Tongerse archeologen wordt toegeschreven.

(4) Zie het plan bij H. VAN DE WEERD, *Inleiding*, blz. 68; deze poorten zijn te vergelijken met deze van Keulen (P. LA BAUME, *Colonia Agrippinensis*, Keulen, 1958, blz. 13) of Xanten (H. HINZ, *Xanten zur Römerzeit*, Xanten, 1960, blz. 25).

(5) Zie R. DE MAEYER, *De overblijfselen der romeinse villa's in België*, I, 1940, blz. 118-121; *Archeologie* 1950, blz. 411; het is opvallend echter dat van openbare gebouwen zo weinig overblijfselen zijn weergevonden; het forum van Tongeren is nog niet met zekerheid gelokaliseerd, hoewel het in de omgeving van het Koninklijk Atheneum mag worden gezocht: F. ULRICH, *Nieuwe bijdragen tot de kennis van het Romeins stadsplan van Tongeren*, *Oude Land van Loon* XVIII, 1963, blz. 196-199; RENARD-GRENSON

dergelijke aanleg werd gevonden in de Sint-Truidenstraat en algemeen beschouwd als behorend tot een zgn. *villa urbana*; het is echter mogelijk dat we hier te doen hebben met de overblijfselen van een thermencomplex, een monument dat voorzeker in een stad als Tongeren heeft bestaan. Ook mogen we het bestaan veronderstellen van een theater en van een amfitheater (cfr.

AFB. 11. Grondmuren van de stadspoort (zgn. Bavai-poort) in de vroeg-romeinse omheining van Tongeren.

(© ACL, Brussel).

Xanten); de localisatie van deze monumenten blijft echter vooralsnog onbekend, hoewel de helling naar de Jeker zich zeer goed tot een dergelijke aanleg leent en in de westelijke sector van de stad sommige topografische gegevens op de aanwezigheid van een amfitheater zouden kunnen wijzen.

vermeldt architectuurfragmenten en delen van een opschrift van een tempel (IIe-IIIe eeuw) in *Arch. Anz.*, 1913, blz. 278. In 1949 werd in de Muntstraat, nabij de latere romeinse omheining, een mooi korinthisch compositiekapiteel gevonden, in witte Franse steen (Mus. Tongeren).

Een nieuwe bloeitijd breekt aan, welke gedurende gans de eerste helft van de 11^e eeuw zal voortduren.

Deze rijkdom weerspiegelt zich in de uitgestrekte grafvelden welke de stad omgeven en waar de overledenen in het graf worden bijgezet, omgeven door hun rijke huisraad ⁽¹⁾.

Afb. 12. De stenen omheining en de dichtsbijgelegen gracht.

(© Nat. Dienst Opgrav.).

Het is de mooie tijd van de *Pax Romana*, waarvan de weldoende invloed zich doet voelen niet alleen in de marktplaats Tongeren maar eveneens in gans de provincie. De 11e eeuw is bij uitstek de eeuw van de tastbare romanisatie van het platteland en dit voornamelijk op een landbouweconomische grondslag: langsheen de wegen, waarlangs zich de baandorpen ontwikkelen — Eisdén (Mullem) (?), Dilsen, Ophoven-Geistingen ⁽²⁾ — dringt de zuiderse invloed tot in de meest afgelegen gebieden door. In deze landbouweconomie speelt de bodemgesteldheid een doorslaggevende rol. In het noorden leefden de bewoners meest van veeveelt en vestigden zij zich dan ook liefst op de lagere gronden bij de rivieren; de opbrengst was voorzeker niet aanzienlijk

(1) H. VAN CROMBRUGGEN, *Les nécropoles gallo-romaines à Tongres*, *Helinium*, II, 1962, blz. 36-50; W. VAN VINCKENROYE, *Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren*, *Publ. Gallo-Romeins Mus. Tongeren*, VI, 1963.

(2) R. DE MAEYER, o.c. blz. 106; *Archeologie* 1959, blz. 148 en 1962, blz. 16 en 51; A. CLAASSEN, in *Limburg V-VI*, 1955, blz. 64 en 1962, blz. 202-210.

en toch was de bevolking niet dun gezaaid ; haar verspreiding staat in functie van de wegen welke vanuit Tongeren Noord-Limburg doorkruisen, hetzij naar het noorden (via Lommel-Overpelt), hetzij naar het noordwesten (richting Oostham-Geel) ⁽¹⁾. De in dat gebied gedane ontdekkingen wijzen op een sterk voortlevende inheemse traditie, hier en daar met romeinse elementen vermengd : vondsten werden aldus gedaan te Achel, Beringen, Diepenbeek, Eksel, Ellikom, Hamont, Hechtel, Helchteren, Hoeselt, Molenbeersel, Neerpelt, Oostham, Overpelt, Peer, Schalkhoven, Schulen, Wijchmaal, Zonhoven, e.a. ⁽²⁾.

In de Maasvallei zijn de nederzettingen talrijker en rijker, dit dank zij een meer vruchtbare bodem en de aanwezigheid van een belangrijke verkeersweg welke Maastricht met het Noorden verbindt ⁽³⁾. Bijna in elk dorp zijn hier romeinse overblijfselen aangetroffen ⁽⁴⁾. Het zuiden ligt ook in deze periode aan de grondslag van de rijkdom van Romeins Limburg : de landbouw blijft de voornaamste activiteit. Met het oog op een systematische uitbating was gans het gebied regelmatig verkaveld in vierkante percelen van iets meer dan 50 Ha. Sporen van een dergelijk kadaster — de romeinse *centuriatio* — werden vastgesteld in de streek tussen Tongeren en Maastricht (afb. 13) en in het gebied ten westen en zuidwesten van Tongeren (afb. 14) ⁽⁵⁾. Tot ieder perceel behoorde waarschijnlijk een villa of grote landbouwuitbating. De rijkdom van deze villa's en hun bewoners weerspiegelt de hoogconjunctuur van het midden van de 11^e eeuw : over gans Haspengouw zijn deze hoeven verspreid, op romeinse leest geschoeid en volgens romeinse techniek gebouwd ; overal vervangen gebouwen in steen — tufsteen of silex — de vroegere houten constructies ; hoewel de lijst onvolledig is vermelden we toch de villa's of de overblijfselen ervan te Neerharen, Membruggen, Nerem, Rosmeer, Rutten, Vlijtingen, Heers, Bitsingen, Berg, Gellik, Diets-Heur, Millen, Sint-Huibrechts-Hern, Lauw, Montenaken, Bommershoven, Vorsen,

(1) W. H. T. KNIPPENBERG, o.c. ; P. ROOSENS, *Toxandria in de Romeinse en Merovingische tijden*, *Taxandria* XXX, 1958, blz. 77-85 ; J. MERTENS, *Routes romaines*, blz. 20-22.

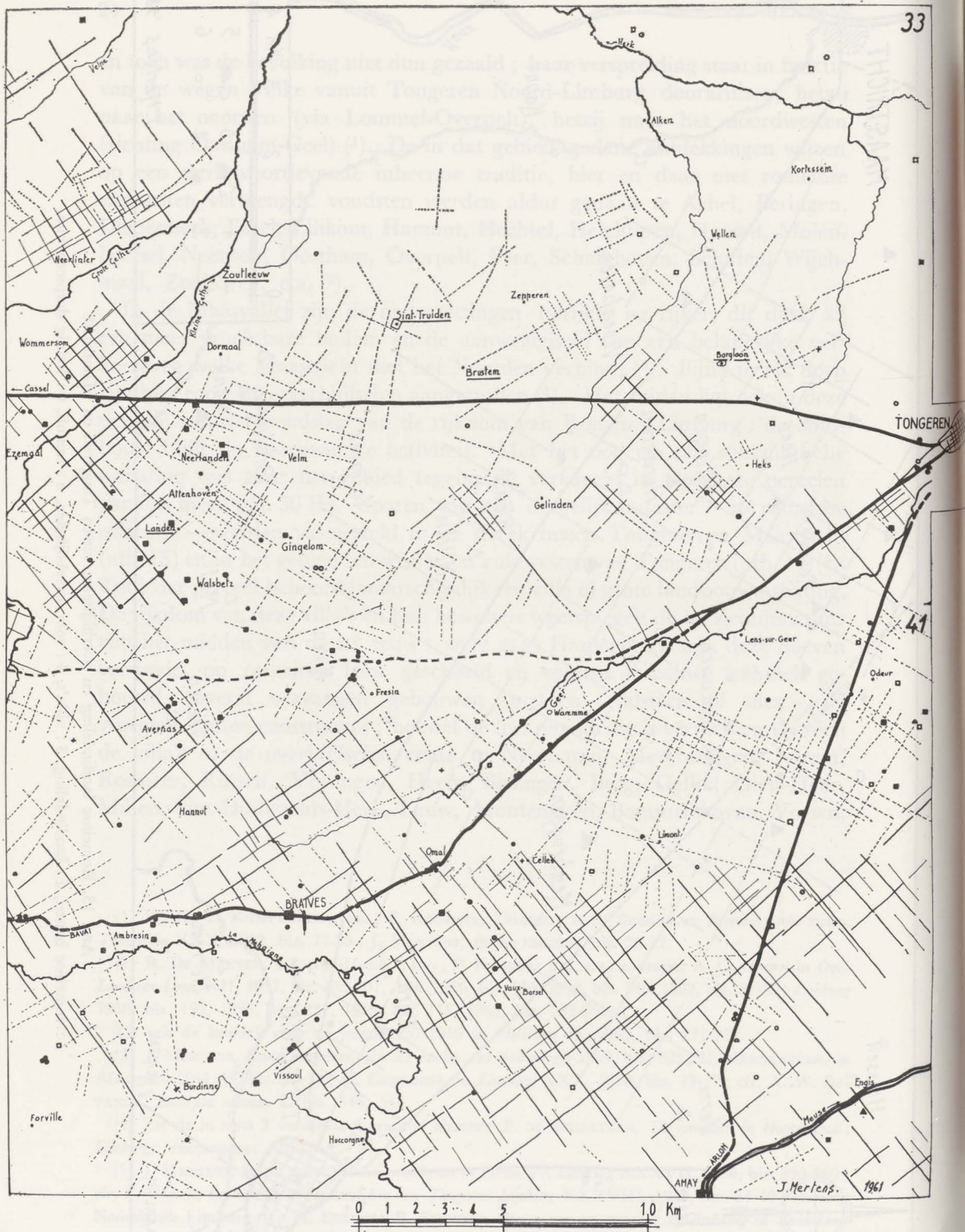
(2) R. DE MAEYER, *De overblijfselen...*, s.v. ; P. ROOSENS, o.c., s.v., z. verder A. CLAASSEN in *Oude Land van Loon*, XII, 1957, blz. 185-201, *Arch.* 1956, blz. 439, 1958, blz. 143, 1962, blz. 51-52 ; *Limburg* 1958, blz. 199, 1955, blz. 237, 1959, blz. 113, 1962, blz. 252-253.

Zie ook de kroniek voor de jaren 1957-1959 in *Helinium* II, 1962, blz. 271-274.

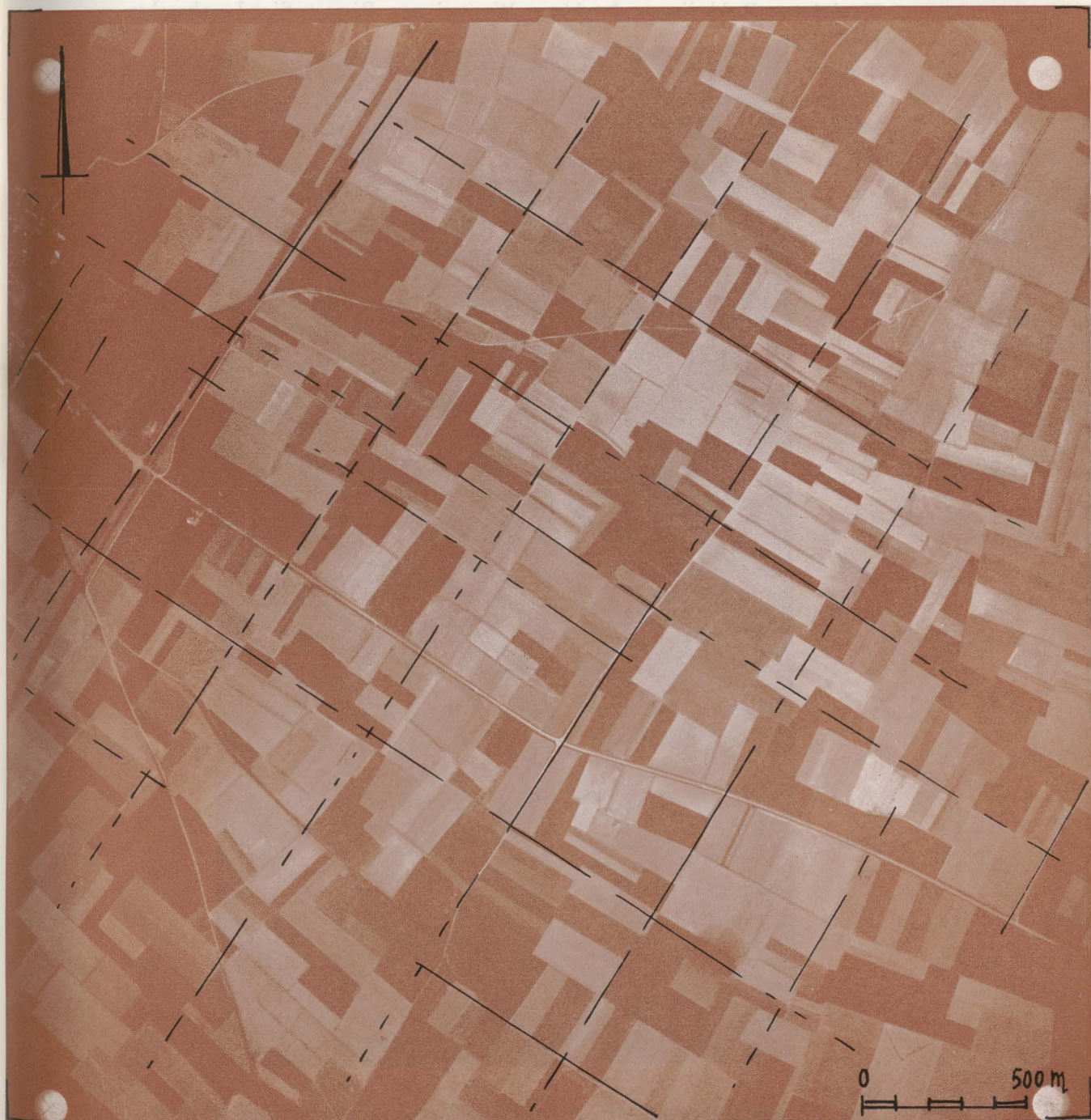
(3) J. MERTENS, *Routes romaines*, blz. 21 en Id., in *Archeologie* 1959, blz. 303 ; H. HARDENBERG, in *Maasgouw* 1944/45, blz. 40-51 ; H. GEERKENS, in *Limburg* XXX, 1950, blz. 13-17 ; cfr. A. W. BYVANCK, *Excerpta romana* I, blz. 543, 546.

(4) Zie de in nota 2 vermelde literatuur alsmede P. DE SCHAEZTEN, *De romeinen in Haspengouw, Limburgs Haspengouw*, 1952.

(5) J. MERTENS, *Sporen van een Romeins kadaster in Limburg ?*, *Limburg* XXXVII, 1958, blz. 253-260 ; cfr. F. ULRICH, *Centuriatio in de omstreken van Tongeren*, *Limburg* XXXVIII, 1959, blz. 34-40 ; en voor Nederlands Limburg : C. H. EDELMAN-B. EEUWENS, *Sporen van een romeinse landindeling in Zuid-Limburg*, *Ber. R.O.B.* IX, 1959, blz. 49-56 ; de hier bijgaande afb. betreffende de landindeling in Haspengouw, werd voor het eerst gepubliceerd in het *Bull. Soc. franç. de Photogrammétrie*, 5, 1962, blz. 4.

AFB. 14. Resten van de romeinse en latere landindelingen in Haspengouw.

AFB. 15. Romeinse landindeling in de omgeving van Landen.

(Foto Min. Op. Werken).

Koninksem, Rukkelingen, Lanklaar, Wouteringen, Riemst, Sint-Lambrechts-Herk, enz... ⁽¹⁾.

In de grafmonumenten — de traditionele *tumuli* — van deze hereboeren vinden we de mooiste stukken van de romeinse industrie terug: glas, aardewerk, sieraden ⁽²⁾. Heden ten dage nog zijn de statige grafheuvels, als bij

AFB. 16. Gallo-Romeins reliëf uit het museum te Tongeren, een moedergodin voorstellend.

(© ACL, Brussel).

(1) Cfr. nota's 2 en 4, blz. 24.

(2) Mooie stukken in de musea van Tongeren, Luik en Brussel; voor Riemst en Rosmeer, zie Ph. DE SCHAEZTEN, *La tombe belgo-romaine de Riemst*, *Bull. Inst. Arch. Liège* LXVII, 1949/50, blz. 37-60 en H. ROOSENS-M. VANDERHOEVEN, *Een verdwenen Romeinse tumulus te Rosmeer*, *Oude Land van Loon* X, 1955, blz. 52 v.v.. Voor de tumuli in het algemeen zie M. AMAND, *Roman Barrows in Belgium*, *Analecta Archaeol. F. Fremersdorf*, 1960, blz. 69-81.

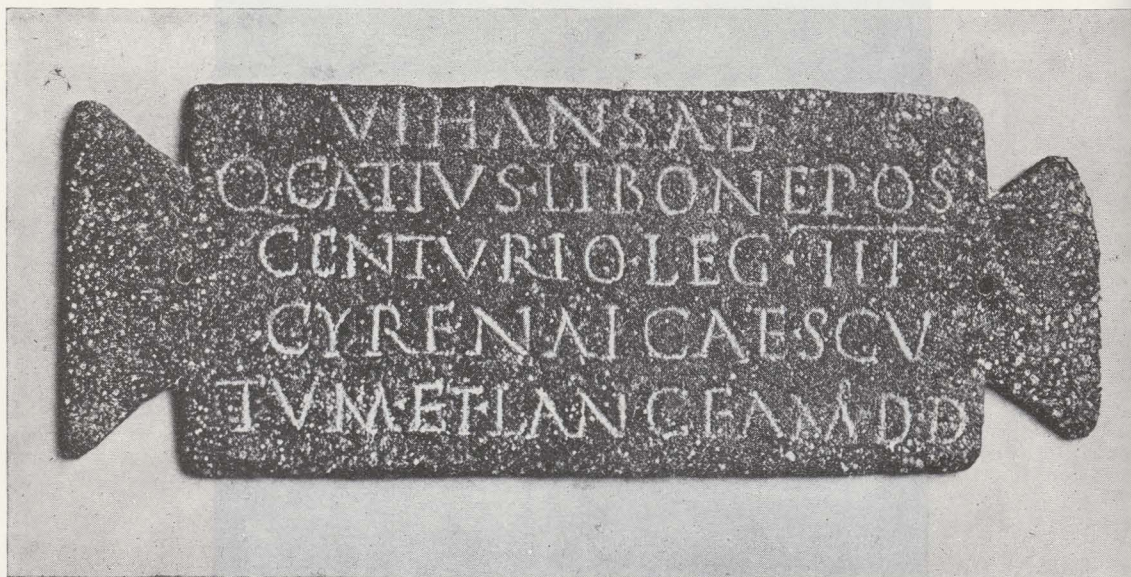

AFB. 17. Terracotta beeldje van een moedergodin (Mus. Tongeren; ong. 1 : 1).

(© ACL, Brussel)

voorbeeld deze van Koninksem, Brustem, Sint-Huibrechts-Hern, e.a., de getuigen van dit rijk verleden.

De romanisatie bleef echter niet beperkt tot het materiële, het uiterlijke ; ook in de godsdienstige opvattingen vinden we er de weerslag van terug hoewel dikwijls, onder een vreemde benaming, oude inheemse godheden schuil gaan : een reeks terracotta-beeldjes uit Tongeren geeft ons een vaag idee van dit gallo-romeins pantheon waarin we naast Minerva, Venus, Diana, Dionysos of Fortuna ook de bekende moedergodinnen (o.a. *Matres Alaterviae*, *M. Campestres*) aantreffen, zozeer vereerd in het Rijnland en in Oost-België (afb. 16-17) ⁽¹⁾ ; bronzen beeldjes stellen Mercurius of Venus voor ; een Vihansa is bekend uit Sint-Huibrechts-Hern (afb. 18) ⁽²⁾ ; Hercules wordt vermeld in een opschrift uit Jeuk ⁽³⁾ en is voorgesteld door

AFB. 18. Wijdingsplaatje aan de godin Vihansa, gevonden te Sint-Huibrechts-Hern, (Brussel, Mus. Jubelpark) (1 : 1).

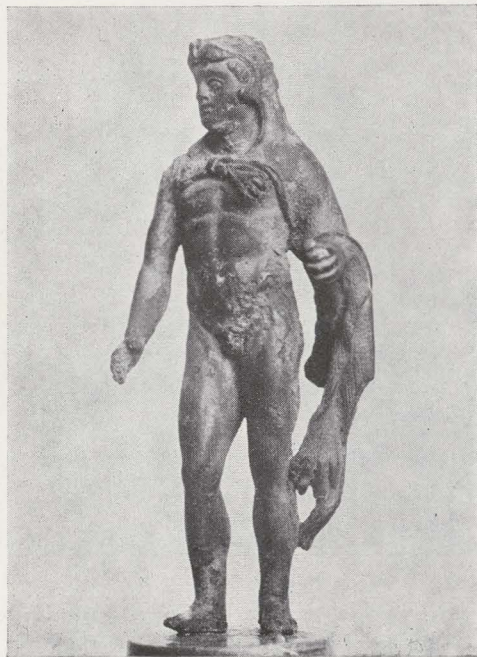
(© ACL, Brussel).

(1) H. VAN DE WEERD, *Romeinsche Terracotta-beeldjes van Tongeren*, *Antiq. Class.* I, 1932, blz. 277 v.v. en II, 1933, blz. 377 v.v. ; cfr. Id., *Inleiding...* blz. 201-210. Het Museum te Tongeren bewaart eveneens een reliëf met de voorstelling van een zittende moedergodin (afb. 16) : E. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs*, X, n° 7572 ; het beeld zou uit de laat-romeinse tijd dateren : L. HAHN, *Zur Stilentwicklung der provinzialrömischen Plastik in Germanien und Gallien*, 1937, blz. 48 ; cfr. *Arch.* 1938, blz. 353.

(2) Jubelpark, Brussel ; H. SCHUERMANS, in *Bull. Comm. R. Arch.* IV, 1865, blz. 445-446 ; A. DE LOË, *Belgique Ancienne III*, blz. 173-174 en M. E. MARIËN, *Par la chaussée Brunehaut*, afb. 71.

(3) J. DEMARTEAU, *L'ardenne belgo-romaine*, 1911, blz. 75 (= CIL XIII, 3600-3603).

een beeldje uit Koninksem (afb. 19) ⁽¹⁾; verder zijn beeldjes bekend van Mercurius uit Hoeselt ⁽²⁾ en van Epona uit Maaseik (afb. 20) ⁽³⁾. Vier-godenstenen werden gevonden te Berg en te Heers ⁽⁴⁾, een fragment van een Jupitergigantzuil (afb. 21) en een reliëf met Juno en Jupiter te Tongeren ⁽⁵⁾; in deze laatste stad richtte een Gaesati-eenheid een beeld op ter ere van haar beschermgod Vulcanus ⁽⁶⁾; Tongersche schippers vereren Vi-

AFB. 19. Bronzen Herculesbeeldje uit Koninksem (Brussel, Mus. Jubelpark) (h. 8,5 cm).

(© ACL, Brussel).

(1) A. DE LOË, *o.c.*, blz. 299-300 (Jubelpark, Brussel).

(2) Musée Curtius te Luik : *Bull. Soc. Scient. Limb.* XVIII, 1899, blz. 127 en XXIII, 1905, blz. 286, 288; voor een Mercuriusbeeldje uit Tongeren, zie P. LAMBRECHTS, *Note sur une statuette en bronze de Mercure au Musée de Tongres*, *Ant. Class.* X, 1941, pp. 71-76.

(3) Jubelpark, Brussel : A. DE LOË, *o.c.* blz. 301-302, waar eveneens een Eponabeeldje uit Tongeren vermeld wordt : cfr. P. LAMBRECHTS, *Epone et les Matres*, *Ant. Class.* XIX, 1950, blz. 103-112.

(4) Museum Luik : L. HALKIN, in *Bull. Inst. Arch. Lièg.* XLI, 1911, blz. 223-235; H. VAN DE WEERD, in *Belg. Tijds. Phil. en Gesch.* XI, 1932, blz. 698-702.

(5) Mus. Tongeren : *Tongeren. Romeins Treffpunt*, Tongeren, 1958, pl. 20; ESPÉRANDIEU, *Recueil*, IX, 2717.

(6) Mus. Tongeren : H. VAN DE WEERD, *Inleiding...*, blz. 197; *CIL* XIII, 3593; E. ESPÉRANDIEU, *Recueil général des bas-reliefs de la Gaule romaine*, V, nr 16173; *RE*, s.v. *Tungri*, kol. 1351.

radectis ⁽¹⁾. Deze verscheidenheid weerspiegelt het samengaan van inheemse — germaanse of keltische — en vreemde godsdiensten ⁽²⁾, een mengeling die voorzeker in de hand werd gewerkt door het onafgebroken komen en gaan van allerlei troepeneenheden. Jongens uit de *Civitas Tungrorum* dienden in het romeinse leger en werden naar de uithoeken van het Imperium verspreid, van Schotland tot in Pannonië en zelfs tot in Egypte of Arabië ⁽³⁾; een soldaat van het IIIe Cyrenaica-legioen kwam naar zijn

AFB. 20. Bronzen beeldje van de godin Epona, gevonden te Maseik (Brussel, Mus. Jubelpark) (h. : 7,5 cm.).

(© ACL, Brussel).

(1) Opschrift gevonden te Vechten, *CIL* XIII, 8815 = A. W. BYVANCK, *Excerpta romana* II, 297. Van het zeer mooie Jupiterbeeld, bewaard in het Jubelparkmuseum te Brussel, staat de vindplaats — Bree — echter niet vast: J. BREUER, *Belgique romaine*, blz. 81.

(2) Zie voor Limburg in het algemeen: H. HARDENBERG, *o.c.*, blz. 150-154. Andere in verband met de Tongeren vermelde godheden zijn: Harimella, Ricagambeda, Hercules Magusanus: zie *RE*, s.v. *Tungri*, kol. 1349.

(3) H. VAN DE WEERD, *Les Tungri dans l'armée romaine*, *Mél. Moeller*, Leuven, 1914; Id., *De Tungri in het buitenland*, *Bull. Soc. Litt. Limb.* XXXIII, 1915; L. VAN DE WEERD, *De Belgen in het Romeinsch leger*, *Ant. Class.* V, 1936 en VI, 1937. Zie de lit. in *RE*, s.v. *Tungri*, kol. 1355-1358, en A. W. BYVANCK, *Excerpta romana* II, 394 v.v., 373 v.v., 480 v.v. In 1818 werd, bij het afbreken van de omheiningsmuur aan de oostrand van de stad, een fragment van een zilveren *phalera* gevonden met het opschrift: AVRVCN. PERTVR. LIBARI. CENTVR LEG. IV: G. JANSSEN, in *Bull. Soc. Scientif. Litt. Limb.* VII, 1865, blz. 43.

Afb. 21. Beeld van een gigant (Mus. Tongeren).

(© ACL, Brussel).

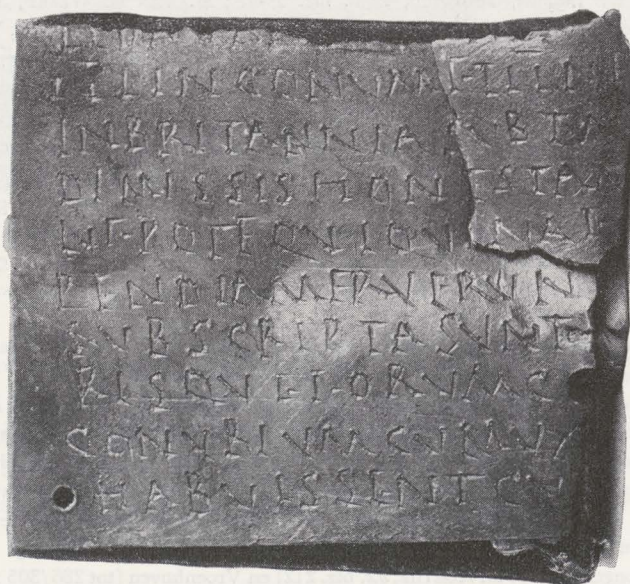
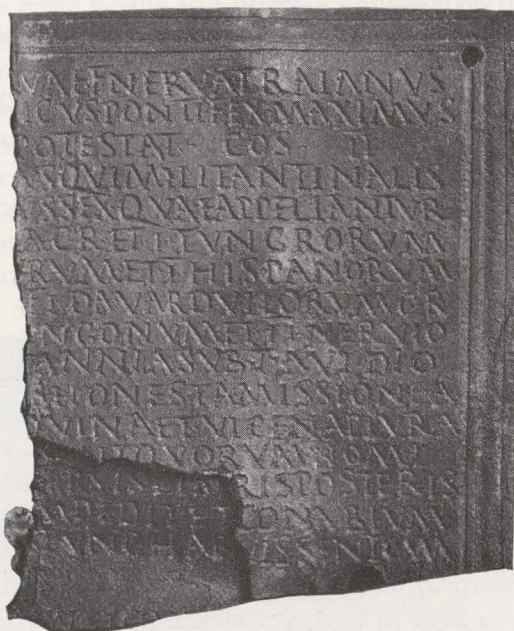
geboortestreek terug en wijdde er zijn wapens aan de germaanse godin Vihansa (opschrift gevonden te Sint Huibrechts-Hern) ⁽¹⁾. Geen wonder dus dat vreemde godsdiensten en « moderne » ideeën Noord-Gallië en Limburg bereiken, samen met de laatste nieuwigheden op het gebied van kunst- en handwerk. Fraai Keuls glas wordt ingevoerd ⁽²⁾ en bronzen of stenen

AFB. 22. Voorstelling van de god Mercurius op een terra-sigillata kom (Mus. Tongeren).

(1) Zie hoger blz. 30, n.2. Aan een veteraan van het leger van Groot-Brittannië, waarschijnlijk uit de streek van Luik afkomstig, werd door keizer Trajanus een diploma overhandigd: het bronzen plaatje met het opschrift werd te Flémalle gevonden: L. HALKIN, *Le diplôme militaire romain de Flémalle-Haute*, *Musée belge*, XVII, 1913, blz. 289 v.v., H. VAN DE WEERD, Inleiding, blz. 144-147. Tot de keizerlijke garde te Rome behoorde een zekere Tausius, van de stam der Tungri, die een vooraanstaande rol speelde bij de moord op Pertinax in 183: *Hist. Aug., Vita Pertinacis*, 11,9.

(2) Zie M. VANDERHOEVEN, *De Romeinse Glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren*, 1962.

AFB. 23. Voor- en keerzijde van een bronzen soldatendiploma, gevonden te Flemalle (Brussel, Mus. Jubelpark).

(© ACL, Brussel).

beeldhouwwerk aangekocht ⁽¹⁾. De stad Tongeren speelt hierbij de rol van cultureel centrum voor gans het gebied.

Meer dan anderhalve eeuw duurt deze *Pax Romana*; enkele schermutelingen rond 172-174 zijn in Limburg van voorbijgaande aard ⁽²⁾; doch rond het midden van de IIIe eeuw komen dreigende onweerswolken opdagen; de toestand is onrustig; van de politieke onzekerheid binnen het rijk maken sommige onruststokers en vreemde stammen gebruik.

Niettegenstaande de verzwakking van het centrale bestuur tracht de plaatselijke overheid aan de moeilijkheden het hoofd te bieden: namen als deze van Postumus, Probus, Carausius, Constantius Chlorus mogen hierbij worden vermeldt ⁽³⁾. Nochtans wordt de druk van de barbaren steeds sterker: muntschatten tussen 250 en 270 in de grond geborgen weerspiegelen de vrees van de bevolking, hoewel ze talrijker zijn in het westen van het land dan in het oosten ⁽⁴⁾. Wat de invallers vooral aantrok waren de rijke steden: Tongeren werd gedeeltelijk verwoest tijdens de grote inval van 275/276; aan de belangrijke verdedigingsmaatregelen die hierna werden getroffen kunnen we de ernst van de toestand aflezen, tevens echter ook de vaste wil van het Romeinse bestuur om deze invallen tegen te gaan: een nieuwe verdedigingsmuur wordt opgeworpen, thans een veel kleinere oppervlakte omspannend; zijn totale lengte van 2604 m wijst, vergeleken bij de gelijktijdige wallen van

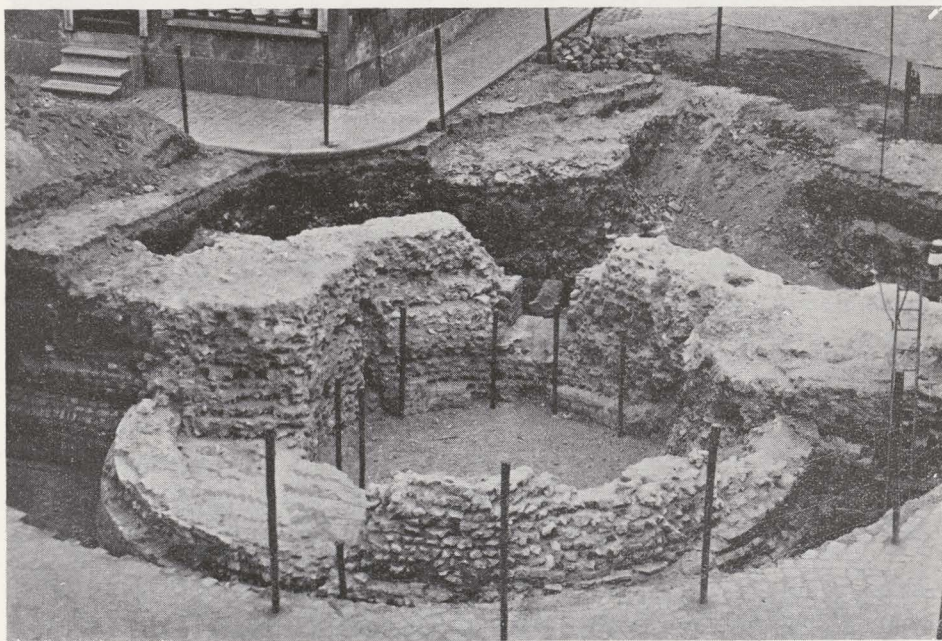
(1) Hoewel de streek arm is aan steen wordt toch beeldhouwwerk aangevoerd: M. E. MARIËN, in *Tongeren. Romeins trefpunt*, Tongeren, 1958, blz. 55-57; H. VAN DE WEERD, *Sculptures romaines inédites de Tongres, Mus. belge, XXXII*, 1928, E. ESPÉRANDIEU, *Recueil des bas-reliefs*, V, nr. 3999-4011 en IX, nr. 7219-7222. In juli 1963 werden te Maastricht een reeks sculptuurfragmenten uit de Maas opgebaggerd, die een nieuw licht werpen op de beeldhouwkunst in Noord-Gallië: z. hieromtrent J. BOGAERS in *Nieuws. Bull. Ned. Oudh. Bond XVI*, 1963, kol. 161-164, J. T. PIETERS, in *Hermeneus XXXV*, 1963, blz. 54-57, afb. 1-10 en F. VAN LEEUWEN, *Romeins Maastricht*, AO-reeks, Amsterdam, 1963.

(2) Op het einde van de IIe eeuw is te Tongeren een *numerus* van de Gaesati gelegerd, een eenheid die hoofdzakelijk met de bescherming van de wegverbindingen was belast (opschrift: Mus. Tongeren: *CIL XIII*, 3595). Als soldaat verbleef de toekomstige keizer Diocletianus in dit gebied en liet hij er zich in een plaatselijke « *caupona* » de toekomst voorspeller door een inlandse waarzegster: *Hist. Aug., Vita Cari, Carini XIV*, 2-3.

(3) Betreffende deze periode zijn enkele gegevens te vinden in J. MERTENS, *Oudenburg et le litus Saxonicum en Belgique*, *Arch. Belg.* 62, 1962, blz. 51-62; bibl. op blz. 51, n. 1.

(4) Cfr. H. KOETHE, *Zur Geschichte Galliens im dritten viertel des 3^e Jahrhunderts*, *Ber. R. G. Kom.*, 1942, en de kaarten afgebeeld in het werk van W. J. DE BOONE, *De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childerik*, Amsterdam, 1954, blz. 45 en kaart blz. 209 en 211. Voor Limburg zijn voor deze onrustige periode de muntschatten gekend van Achel (met laatste munt van Commodus: A. CLAASSEN, in *Oude Land van Loon XII*, 1957, blz. 185 v.v.), Eben-Emaal (laatste munt 253/268: *Bull. Soc. Lit. Limb. XVII*, 1897, blz. 98-102), Koninksem (tot 268/275: *Rev. belge Numism. LXIII*, 1907, blz. 87), Tongeren (Id.: H. KOETHE, *o.c.* blz. 212) en Vroenhoven (tot 286/305: G. A. BECKERS-H. J. BECKERS, *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg*, 1940, blz. 292).

Maastricht (ongeveer 650 m), Aarlen (ongeveer 800 m), Bavai (660 m) op het nog steeds grote belang van de stad in deze tijd. De muur heeft een dikte van bijna 3,80 m (11 voet) en is verstevigd door ronde torens van 9 m doormeter, naar laat-romeinse traditie dicht op mekaar geplaatst: hun onderlinge afstand bedraagt amper 25 m, hetgeen voor deze omheining het mooie aantal van 104 torens veronderstelt! Eén van deze torens is thans nog bewaard onder het Vrijthof te Tongeren (afb. 24); de bouwtechniek is verzorgd en wekt geenszins de indruk alsof hier in der haast zou zijn gewerkt. Nabij de Sint-Truidersteenweg werd in 1962 een poort van deze omheining ont-

AFB. 24. Toren van de laat-romeinse omheining, op het Vrijthof te Tongeren.

(© ACL, Brussel).

dekt; het grondplan, slechts gedeeltelijk bewaard, schijnt overeen te komen met dit van de oudere stadspoorten⁽¹⁾. De datum van deze omheining is moeilijk te bepalen: in het kader van de bouwactiviteit in Noord-Gallië — vgl. bij voorbeeld Bavai of Bitburg — zou een datering in de regeringsperiode van Diocletianus (284-305) kunnen aangenomen worden, hoewel een latere

(1) H. VAN DE WEERD-J. BREUER, *Les fouilles de Tongres de 1934 et 1935*, *Ant. Class.* IV, 1936, blz. 489 v.v.; H. VAN DE WEERD, *Inleiding*, blz. 71-73. Voor de Maastrichterpoort zie F. ULRICH, in *Oude Land van Loon* XVIII, 1963, blz. 199-201.

datering, in volle iv^e eeuw, helemaal niet uitgesloten is ⁽¹⁾. Deze keizer en zijn opvolger Constantijn namen de verdediging van het rijk zeer ernstig ter hand : na in 297 een nieuwe bestuurlijke indeling te hebben doorgevoerd, waarbij de *Civitas Tungrorum* bij de provincie *Germania Secunda* werd ingelijfd ⁽²⁾, wordt een diepteverdediging aangelegd, zich uitstrekkend over gans het gebied tussen Maas en Rijn ⁽³⁾. Tongeren wordt grenszone ; als belangrijkste stad van het achterland speelt zij opnieuw de rol van bevoorradingsbasis en dit gedurende gans de iv^e eeuw. In deze periode, die een aaneenschakeling is van veldslagen en schermutselingen, tracht het Romeins bestuur de toestand in zijn voordeel uit te baten : invallers krijgen toelating zich in het grensgebied te vestigen en worden in de verdediging van het Rijk ingeschakeld ; meer en meer zullen Germanen, inzonderheid de Franken, hierbij een belangrijke rol spelen. Een vooraanstaande figuur in deze periode is keizer Julianus (354-363) die herhaaldelijk in Limburg verschijnt en in 358 een gezantschap van de Franken te Tongeren ontmoet ⁽⁴⁾ ; hij verbetert het verdedigingsstelsel en herstelt een reeks forten langsheen de Maas ; misschien kan te Neerharen één van deze versterkingen hebben gelegen ⁽⁵⁾ ; verdere vondsten uit deze eeuw werden gedaan te Kessenich, Rekem, Koninksem, 's Herenelderen, Helchteren (muntschat) ⁽⁶⁾. Tongeren beleeft, niettegenstaande deze buitengewone omstandigheden, nog één van zijn bloeiperioden : *civitas ampla et copiosa* ⁽⁷⁾ — grote en rijke stad, wordt ze genoemd ; zij bewaart nog de romeinse traditie, bestuur en taal en staat steeds open voor nieuwe ideeën

(1) Het is niet zeker of de uitlating van AMMIAN. MARC. XV, 11,7 : *Germania secunda Agrippina et Tungris munita* slaat op een pasgebouwde versterking. De stadsmuur te Bitburg werd na 275 opgericht (Trier. Zts. XXIV-XXVI, 1956-58, blz. 530-539), deze van Bavai kende herhaalde bouwperiodes, een eerste uit het einde van de iii^e, een tweede uit het begin van de iv^e eeuw (E. WILL, in *Rev. du Nord* XLIV, 1962, blz. 391-401) ; de stadsmuur van Maastricht wordt door J. BOGAERS (*Nieuwsb. Ned. Oudh. Bond* XII, 1959, kol. 85-86) gedateerd van na 355 (cfr. *Honderd eeuwen Nederland*, 199, blz. 15) ; voor Andernach, zie J. RÖDER in *Germania* XXXIX, 1961, blz. 208-213.

(2) Zie L. VAN DE WEERD, *Civitas Tungrorum en Germania Inferior*, *Ant. Class.* IV, 1935 : blz. 189 ; A. W. BYVANCK, *Nederland in de rom. tijd*, blz. 471, H. HARDENBERG, *o.c.* blz. 124, J. BREUER, *Belg. romaine*, blz. 102-103.

(3) H. VON PETRIKOVITS, *Das römische Rheinland*, 1960, blz. 76-84 ; W. J. DE BOONE, *De Franken*, blz. 50-79 : *Zosimus*, II, 34, 2.

(4) *Ammian Marcell.* XVII, 8 ; cfr. W. J. DE BOONE, *o.c.* blz. 80-100, vooral blz. 90-93 ; P. ROOSENS, in *Taxandria* XXX, 1958, blz. 124-128 ; B. H. STOLTE in *Ned. Ver. Naamkunde* XXXVII, 1961, blz. 1-30.

(5) Hier werd, tijdens opgravingen gedaan in 1886, belangrijk materiaal uit de iv^e eeuw gevonden : R. DE MAEYER, *Overblijfselen der romeinse villas*, blz. 111-115 met bibl. ; W. J. DE BOONE, *o.c.* blz. 96-98.

(6) Meestal bestaan deze vondsten uit losse munten en enkele scherven (cfr. DE BOONE, *o.c.*) ; van meer belang is hier de muntschat van Helchteren, denkelijk kort na 396/397 in de grond geborgen : J. LALLEMAND, *Le trésor de Helchteren*, *Rev. belge Numism.* CVII, 1961, blz. 47-49.

(7) *Ammian. Marc.* XV, 11, 7.

AFB. 25. Laat-romeins graf uit het zuid-westelijk grafveld van Tongeren-Koninksem.

(© Nat. Dienst Opgrav.).

en godsdienstige stromingen : het christendom komt er tot bloei in zover dat Tongeren reeds in de eerste helft van de iv^e eeuw bisschopsstad wordt (1).

Nogmaals zijn het de grafvelden die de gewijzigde levensopvattingen weerspiegelen : op het rijke grafveld van Koninksem, waar naast de traditionele brandgraven, thans meer en meer inhumatiegraven voorkomen (afb. 25-26) (2), ontdekte men in de vorige eeuw een paar graven waarvan de versiering christelijke invloed vertoonde (afb. 27) (3). Opvallend is het zeldzame voorkomen van wapens wat er op wijst dat we hier te doen

AFB. 26. Laat-romeins graf uit Tongeren-Koninksem (détail).

(© Nat. Dienst Opgrav.).

(1) A. W. BYVANCK, *Excerpta romana*, I, blz. 384, 385, 388, 451 ; *Limburgs Haspengouw*, blz. 65 ; A. VERBEEK, *Spuren der frühen Bischofskirchen in Tongern und Maestricht*, Bonn. Jbb. CLVIII, 1958, blz. 346-371 ; H. HARDENBERG, in *Limburg's verleden*, blz. 154-156 ; P. ROOSENS, o.c. blz. 98-99.

(2) In 1958 werden verscheidene graven uit het einde van de iii^e eeuw en uit het begin van de iv^e eeuw opgegraven in het Z. W. grafveld : *Archeol.* 1958, blz. 415 ; cf. *Arch.* 1947, blz. 130 ; z.o. W. VAN VINCKENROYE, *Gall-romeinse grafvondsten uit Tongeren*, 1963 ; het is in deze omgeving dat vele iv^e en v^e-eeuwse munten werden gevonden : F. HUYBRIGTS, *Trouvailles. Monnaie d'or d'Honorius, Anc. Pays de Looz* II, 1897-88, blz. 20.

(3) Thans bewaard in het diocesaan Museum te Luik : bibl. bij J. PACQUAY, *Tongeren voorheen*, 1934, blz. 61 en H. VAN CROMBRUGGEN, *Enkele wapengraven en christelijke graven uit de Romeinse begraafplaatsen te Tongeren*, *Limburg* XLII, 1963, blz. 357-371.

hebben met een niet militaire en nog gedeeltelijk geromaniseerde stadsbevolking, in tegenstelling met de germaanse stammen die door het Romeins bestuur als verbondenen — *laeti* of *foederati* — op het platteland waren gevestigd; nabij het gebied van de Tongeren woonden de *Laeti Lagenses* ⁽¹⁾.

AFB. 27. Vroeg-christelijk(?) graf uit Tongeren-Koninksem (Dioc. Museum Luik).

(© ACL, Brussel).

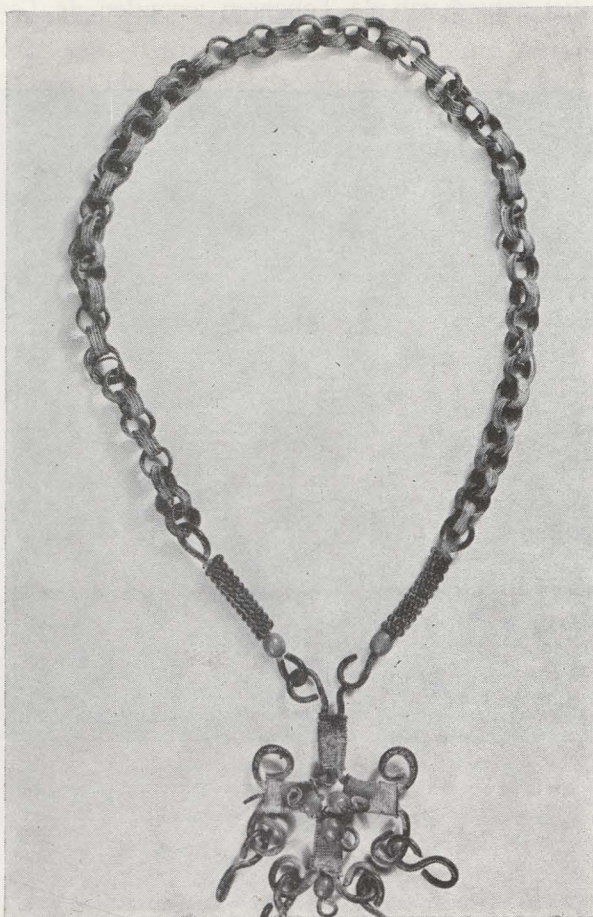
Lang duurt deze iv^e eeuwse bloeitijd niet; de meest markante figuur van het gekerstende Limburg, bisschop Servatius, trekt zich in de loop van de tweede helft dezer eeuw terug te Maastricht waar hij in 384 overlijdt. De zetel van het eens zo belangrijke bisdom Tongeren, wordt overgebracht naar het gunstiger gelegen Maastricht ⁽²⁾; dat betekent niet alleen het einde van de godsdienstige, maar ook denkelijk dit van de politieke rol van Tongeren. Het zwaartepunt wordt naar de Maasvallei verplaatst.

De innerlijke moeilijkheden van het Rijk en de aanwezigheid van talrijke huurlingen binnen zijn grenzen bespoedigen het einde van de Romeinse

(1) W. J. DE BOONE, *o.c.* blz. 131; z.o. J. VANNERUS, *Le Limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique*, 1943, blz. 229-254.

(2) Teksten bij A. W. BYVANCK, *Excerpta I*, blz. 525; in het midden van de v^e eeuw was de bisschopszetel nog te Tongeren: *Paulus Diaconus Gesta episcop. Mettensium*, 16 (BYVANCK, *o.c.*, blz. 534).

heerschappij in Limburg, waarvan het lot, door de aankomst der Hunnen (451) en door de val van Keulen in 457/458 definitief wordt bezegeld ⁽¹⁾.

AFB. 28. Halssnoer met aanhangertje in de vorm van een kruis, gevonden te Tongeren (Luik, Mus. Curtius). (© ACL, Brussel).

Betrekkelijk weinig is ons over deze woelige periode bekend ⁽²⁾; langzaam groeit de macht van de frankische koningen en ontwikkelt zich een nieuwe beschaving waarin naast germaans ook romeins en christelijk cultuurbezit tot een eenheid worden versmolten, eenheid die aan de grondslag ligt van onze westerse beschaving.

(1) W. J. DE BOONE, *o.c.* blz. 129-145.

(2) H. ROOSENS, Cultuurbezit uit Laat-Romeinse en Vroeg-Middeleeuwse Grafvelden, Tongeren 1963.

